

www.proiectavdhela.ro

Constantin Papanace

FERMENTUL AROMÂN ÎN SUD-ESTUL EUROPEAN

PROIECT AVDHELA
BIBLIOTECA CULTURII AROMÂNE
www.proiectavdhela.ro

Sumar

Fermentul aromân (macedo-român) în sud-estul european

Mai toți călătorii, istoricii sau etnografii care au scrutat cu atenție realitățile sociale, politice şi economice din sud-estul european, au remarcat rolul de ferment pe care l-au îndeplinit şi-l îndeplinesc aromânii,[1] printre popoarele conlocuitoare din aceste țări. Totuşi, fenomenul n-a fost studiat până acum, cu toată amploarea ce se cuvenea. Studiile speciale (monografice) au fost relativ puține şi n-au adâncit cercetările pe toată aria unde s-a exercitat influența aromânilor. Pe drept cuvânt, Dr. D. I. Popovici, profesor la Universitatea din Belgrad, scrie în această privință:

„Aromânii prezintă o problemă foarte importantă şi foarte interesantă nu numai pentru poporul nostru, ci şi pentru toate popoarele balcanice. Kanitz a remarcat deja foarte just că ei sunt unul din elementele culturale cele mai importante din Peninsula Balcanică. Familiile lor au dat oamenii cei mai dotați nu numai la noi, dar şi la bulgari, la români şi la albanezi. Printre popoarele balcanice, au fost balcanici în cel mai înalt grad. Au dat oameni care s-au devotat totodată tuturor grupelor creştine din Peninsula Balcanică. Nu există nici măcar un singur grup de la care ei să nu merite recunoştință. Dând cu generozitate tuturor, ei s-au dizolvat. Influența lor este foarte mare, dar totuşi foarte diferită asupra fiecărui grup etnic. De asemenea rolul lor este diferit printre slavi, români şi albanezi. Au făcut mult pentru unitatea culturală a Peninsulei Balcanice. Şi savanții, în Balcani, vor avea datoria să studieze marea lor influență în viața politică, economică, ştiințifică, literară şi artistică a fiecărui grup etnic."[2]

Deşi – cum s-a relevat mai sus – marea influență exercitată de aromâni în toate țările din sud-estul european şi pe diferitele planuri de activitate (politic, social, economic, cultural, literar etc.) n-a fost pe deplin cercetată, credem că pe baza elementelor cunoscute până acum, s-ar putea aprecia spiritul din care a purces această activitate, precum şi sensul în care s-a mişcat în liniile ei mari.

În paginile care urmează deci, ne propunem, după o prealabilă constatare a faptelor, aşa cum rezultă din mărturiile diferiților învățați, cu deosebire străini, să căutăm o explicație a fenomenului aromân[3] ca *popor ferment*, cauzele care au determinat această structurare etnică, expansiunea şi manifestările în diaspora, precum şi perspectivele de viitor.

I. Constatarea fenomenului ca *popor ferment*

După câte cunoaştem, noțiunea de *popor ferment* nu a prea fost folosită în limbajul ştiințific. În schimb, aceea de „ferment" ca funcțiune, este adoptată mai des pentru expresivitatea ei. Profesorul Simion Mehedinți, referindu-se la românii din sudul Dunării, dedați comerțului şi industriei, deveniți poligloți în contact cu diferite popoare, scrie că au fost „un *ferment* folositor pentru viața etnică din Peninsula Balcanică."[4]

Dacă ar trebui să dăm o definiție, am spune că prin „popor ferment" s-ar putea înțelege acea colectivitate etnică bine structurată, care manifestă predilecții de a activa mai mult printre alte popoare, de obicei sedentare, excitând sub diferite forme şi pe mai multe planuri, şi determinând astfel o febrilitate ce poate fi pozitivă sau negativă, după circumstanțele date. Cauzele care imprimă caracterul de *popor ferment* sunt multe şi variate. În cursul acestei expuneri, când

vom discuta cadrul geopolitic şi evoluția istorică a aromânilor, ne vom opri asupra lor. Pentru moment, ne mărginim să reproducem o serie de constatări sau mărturii, unele arhicunoscute, din care rezultă caracterul de *popor ferment* al aromânilor.

Desigur, mărturiile ar fi fost mult mai abundente dacă n-ar fi fost unele aparențe sau motive speciale, de natură a eclipsa realitatea, şi anume:

Atragerea atenției asupra păstorilor transhumanți sau nomazi, elementul de bază, care, prin portul lor caracteristic şi obiceiurile lor pitoreşti, trezeau mai mult interes în climatul romanic din secolul trecut şi primele decade ale veacului nostru;

Confundarea de multe ori, în Evul Mediu, a unor populații aromâneşti de la munte cu albanezii, iar în epoca modernă, a aromânilor burghezi cu grecii;

Tendința de mimetizare a aromânilor din diasporă;

Conspirația tăcerii determinată de materialitatea şovinistă care a stăpânit popoarele balcanice după redeşteptarea lor națională.

Cu toate aceste impedimente, realitățile au fost atât de puternice, încât adevărul a reuşit să răzbească tot mai mult. În general, aromânii sunt considerați că reprezintă sub raport cultural, „mai puțin alterată, vechea civilizație balcanică, de amprentă bizantină şi meridională."[5] Sunt unii, ca Georg Stadtmüller, de pildă, care susțin că vechile populații romanizate, refugiate în munți, după aşezarea slavilor, au suferit o mare retrogradare culturală, şi că din această înapoiere n-au ieşit decât după stabilirea unei conviețuiri culturale cu slavii. („Abia după stabilirea unei strânse conviețuiri culturale cu puhoiul slav posesor al unor valori culturale superioare.")[6]

O asemenea teză excesivă n-au îndrăznit să o susțină nici învățații slavi animați de cel mai înfocat naționalism. Fără îndoială, răvăşirile provocate de năvălirile barbare au constituit pentru Romanitate o grea lovitură şi pe plan cultural. Dar n-au distrus germenul sau fermentul culturii lor străvechi. Dimpotrivă, acest ferment va fecunda încontinuu cultura slavilor de la sud până în zilele noastre. „Purtători ai culturii romano-bizantine, – scrie Cvijic – aromânii au un gust hotărât şi tendința pentru un trai mai bun şi mai ales. Nu este nici o îndoială că ei au fost aceea care au introdus acele deprinderi între popoarele slave din Balcani. Deasemenea influența lor asupra culturii materiale este foarte mare."[7]

Acelaşi Cvijic scrie că „germenii culturii aromâno-bizantine printre slavii macedoneni datează încă din timpul când aceştia fură creştinați de către primii."[8]

De altfel, influența aromânilor asupra slavilor balcanici, inițiată din primul contact şi continuată până în zilele noastre, se poate observa în mai toate aspectele vieții. Cum releva Oscar Randi „primul lucru pe care ei (slavii) îl luară de la predecesorii lor aromâni, a fost costumul. Costumul originar al slavilor trebuia să fi fost foarte simplu: piei de animale în timpul iernii şi haine de in în timpul verii..... Un studiu comparativ al costumelor populare ale balcanicilor ar fi de mare ajutor pentru a clarifica câteva pagini ale acelor veacuri obscure, care merg până la anul 1000. Abia în ultimul timp au fost instituite în câteva oraşe, *muzee etnografice* în care se strâng şi se conservă toate aceste costume populare. Întrucât însă în limbajul slavilor balcanici noțiunea şi adjectivul de *popular* se confundă cu acela de *naționale* şi nimeni nu se gândeşte sau vrea să se gândească că în realitate e vorba de costume luate aproape în întregime cu împrumut de la alții. În orice caz, aceste *muzee etnografice* constituiesc un prim pas pe calea cea bună, fiindcă vor folosi într-o zi, aceluia care va vroi să facă un studiu comparativ şi sintetic. Aromânii au

învăţat pe slavi modelurile şi uzanţele domestice, manierele vieţii sociale, primele instituţiuni administrative, diferite meserii, primele noţiuni comerciale, până şi arta culinară."[9]

Dăinuirea vechii civilizaţii balcanice la aromâni se poate vedea şi din contrastul ce există sub raportul ordinii şi al curăţeniei între aşezările aromâneşti de la munte şi aşezările celorlalte popoare conlocuitoare, inclusiv grecii. Superioritatea aromânilor o remarcă toţi călătorii sau etnografii. Încă de acum un veac şi jumătate, istoriograful francez Pouqueville, consulul Împăratului Napoleon I la Inania, rămânea uimit de spiritul de ordine ce domneşte în familiile şi oraşele valahe.

„Dar lucrul cel mai uimitor este spiritul de ordine care domneşte în familiile şi oraşele valahe."[10]

Constatări asemănătoare face şi colonelul englez Martin Leake, contemporan cu Pouqueville. „Multe din comunele valahe – scrie el – deşi aşezate în ţinuturi unde cele necesare existenţei nu se produc decât numai în două luni ale anului, totuşi ele sunt cele mai bine aşezate şi mai înfloritoare oraşe din Grecia.... Sobrietatea economică şi aplicaţia lor spre industrie, le dă un mare avantaj asupra grecilor."[11]

„După ce cineva – scrie Gustav Weigand – a trecut pe lângă satele pline de mizerie ale bulgarilor şi a văzut locuinţele lor murdare constând din colibe mici cu pereţi de lut, după ce a trecut prin cătunele mai mult decât sărăcăcioase ale grecilor din Epir, sau casele de piatră absolut lipsite ale albanezilor, rămâne cu atât mai fermecat de priveliştea ce i-o oferă satele aromâneşti, care se impun nu numai prin întreaga lor înfăţişare, ci mai ales prin măreţia caselor şi aranjamentul lor dinăuntru."[12] Acelaşi lucru îl constată şi Cvijic: „Aromânii trăiesc în oraşe care sunt cele mai sănătoase din toate câte se găsesc în Peninsula Balcanică. Aceste oraşe sunt la o înălţime mare[13] şi pe poziţii frumoase. Ele sunt aşezate de obicei pe povârnişul munţilor greu de urcat. Casele şi prăvăliile sunt clădite cu piatră şi cele mai multe acoperite tot cu piatră. Ele sunt clădiri frumoase cu interiorul aranjat ca în Europa centrală."[14]

Aici, la munte, în ţinuturi de multe ori aride şi prăpăstioase, aromânii – scrie geograful german L. Schultze – au făcut să răsară „aşezările de înălţime, de o curăţenie exemplară, ordine şi adesea bună stare, aşa cum sunt oazele în deşert."[15] Trebuie relevat că această ordine şi curăţenie se observă în toate comunele aromâneşti de la munte, inclusiv acelea locuite în timpul verii de aşa-zişii „păstori nomazi."[16] Faptul dovedeşte că aceste deprinderi civilizate nu sunt împrumuturi de afară, aduse de negustorii care îşi agonisesc existenţa în străinătăţi *(pecalba)*, ci înrădăcinate tradiţii moştenite de la vechea civilizaţie balcanică.

De altfel, acest lucru rezultă şi din vădita înclinare a aromânilor pentru industrie şi arhitectură, precum şi marea lor vioiciune intelectuală. Pouqueville relevă, ca şi Leake, cum am văzut, că, „clasa din popor care nu are capitaluri, şi-a însuşit o branşă de industrie foarte lucrativă în Albania, care este fabricarea de ornamente şi ustensile de aur şi argint. Aromânii, care nu sunt ocupaţi în ţesătorii şi fabrici, sunt argintari; şi, cu toate că sunt lipsiţi de modeluri bune, ei lucrează destul de bine aurul şi argintul... Cei care au călătorit vorbesc mai multe limbi şi au biblioteci destul de bine asortate, cu cărţi franceze şi italiene. Posedă ediţiile bune ale clasicilor greci şi un străin găseşte la dânşii ajutoare literare care ar fi greu să le poarte cu sine în călătorii."[17]

Această operă creatoare în condiţii geofizice atât de vitrege presupune, pe lângă mult spirit de iniţiativă, şi o inteligenţă remarcabilă. Acest fapt este constatat de mai toţi călătorii şi

etnografii care au vizitat Peninsula Balcanică. „Aromânii – relatează la 1860 scriitoarea engleză Mary Adelaide Walker – stau în frunte ca spirit de întreprindere comercială, ca muncă şi ca inteligenţă." („Vlahii sunt superiori în comerţ, în hărnicie şi inteligenţă.")[18]

„Ei constituie unul din elementele culturale cele mai importante ale Turciei europene." (Kanitz)[19]

„Cea mai frumoasă însuşire a lor este tendinţa de a se cultiva. Printre ei se găsesc izbitor de mulţi oameni inteligenţi." (Weigand)[20]

Că această inteligenţă are un sens prin excelenţă constructiv sau ctitorial, se poate observa nu numai pe plan moral sau statal, dar şi în activitatea lor materială de constructori. În această privinţă etnograful austriac Kanitz scrie: „S-a obişnuit până acum ca aromânii *(ţânţarii)* să fie prezentaţi numai ca păstori şi mici negustori *(Krämer)*. Aptitudinea extraordinară a aromânilor pentru arhitectură n-a fost observată până acum. În afară de Constantinopol, Atena şi Belgrad, unde ei deţin monopolul construcţiilor, aromânii sunt singurii arhitecţi din Turcia şi Grecia. Aromânul ştie să execute uşor, graţie inteligenţei sale naturale, cupolele şi bolţile. Lucrările lui în arhitectură întrec pe acelea ale arhitecţilor care au studiat în şcolile tehnice. Dacă se compară biserica din Semendria cu cea mai mare parte a monumentelor sârbeşti sau germane, cineva n-ar putea decât să admire abilitatea aromânului. De cele mai multe ori aromânul este arhitect, zidar, lăcătuş, dulgher şi tâmplar. Numai piesele turnate şi fabricate le aduce din Austria, restul îl face singur. Ca giuvaergiu şi cizelator se bucură de o reputaţie meritată. Lucrările frumoase în filigran din Niş şi Vidin, ies din mâinile lui."[21]

Acest spirit constructiv al aromânilor este reflectat în acea poezie a jertfei creatoare, care brăzdează adânc sensibilitatea popoarelor din sud-estul european, prin renumitele balade „Puntea din Arta," „Zidirea cetăţii Skadar," „Legenda Meşterului Manole" etc. Din cercetările laborioase făcute de diferiţi învăţaţi români şi străini, în frunte cu profesorul Petar Skok de la Universitatea din Zagreb, rezultă că „românii macedoneni, aşa numiţii *gogi*, sunt şi creatorii şi răspânditorii acestei legende considerate ca una din capodoperile literaturii universale."[22]

Pentru toate aceste calităţi creatoare „aromânii – cum remarcă Gerhard Gesemann – constituie unul din cele mai importante elemente la originile culturii balcanului de astăzi." „Aceşti ţinţari formează un element important în viaţa culturală străveche a Balcanului de azi."[23] Şi, pe drept cuvânt consideră unii că „poporul aromân este, în mod esenţial şi dinamic, nu numai cel mai civilizat, ci şi în întregime cel mai moral dintre toţi balcanicii." (Emile Burnouf)[24]

Dar rolul de ferment civilizator al aromânilor nu s-a exercitat numai în spaţiul balcanic. Inteligenţa şi energia aromânească s-a extins mai departe, mereu deosebit de fecundă, printre popoarele din imperiul habsburgic. Cum relevă D. I. Popovici: „Valoarea acestui element era cunoscută de multă vreme de către autorităţile austriace. Pentru aceasta, ele se străduiau prin toate mijloacele ca să-l atragă în număr cât mai mare posibil şi să-l oblige a se stabili în ţara lor. Din timpul Mariei Tereza (1717-1780) şi mai ales de la Josef al II-lea (1741-1790) s-a lucrat în acest sens pentru a întări în acest mod, puterea economică şi să ridice cât mai mult producţia monarhiei habsburgice."[25]

Este perioada interesului rusesc faţă de popoarele creştine din Balcani, când turcii încurajau incursiunile hoardelor de albanezi musulmani, pentru a jefui aşezările creştine. Atunci au fost distruse o serie întreagă de târguri înfloritoare aromâneşti în frunte cu vestita Moscopole,

metropola aromânismului, atacată prima dată la 1769 şi definitiv nimicită în 1788. Pe urmele negustorilor răspândiţi în diasporă în întreg sud-estul european şi mai departe, veneau acum contingente de refugiaţi din târgurile distruse pe care împăraţii habsburgici amintiţi mai sus, încercau să-i atragă. Rolul de ferment creator al acestor aromâni se va vedea în contribuţia lor substanţială, pentru prosperarea economică a Austro-Ungariei. Economistul austriac Alexander Pecz a ajuns la concluzia că ar fi imposibil de conceput evoluţia şi dezvoltarea economică a Austriei fără a se ţine seamă de influenţa negustorilor greci de la Viena, şi cu deosebire, a acelora veniţi din Moscopole. („Este imposibil de înţeles evoluţia şi dezvoltarea economică a Austriei, fără a ţine seama totodată de influenţa negustorilor greci din Viena şi mai ales de cei care au venit din Moscopole.")[26]

Acelaşi lucru se poate spune şi în legătură cu Ungaria. Pentru a vedea rolul jucat de pildă de familia Sina, originară din Moscopole, redăm aprecierile făcute de Enciclopedia Maghiară *„Revai"* în legătură cu contribuţia ei la înălţarea economică şi spirituală maghiară. Ea a contribuit „cu dărnicie la înfăptuirea creditului agrar ungar, la întemeierea Societăţii de asigurare maghiară, la promovarea căilor ferate şi a navigaţiei, la canalizarea fluviilor, la ridicarea agriculturii, şcoalei şi educaţia poporului, a creat spitale şi orfelinate, institutul orbilor, Academia comercială, Teatrul Naţional, Conservatorul, Corpul Pompierilor, Casina Naţională, Basilica din cartierul Leopold, Casa Artelor Frumoase, şi mai presus, palatul Academiei de Ştiinţe Maghiare. Toate acestea – încheie enciclopedia ungurească – îi vestesc numele ca unui întemeietor."[27]

În cadrul imperiului habsburgic, aromânii care au venit în contact cu latiniştii ardeleni, îmbrăţişând ideea naţională românească, au jucat un rol de prim ordin pe toate planurile, prin familiile Mocioneştilor, Şaguna, Godju etc. De aci, mulţi au trecut în Principate, unde alături de alţi compatrioţi, au îndeplinit roluri de seamă încă din secolul al XVIII-lea.[28]

Remarcabilă a fost contribuţia medicală pentru ridicarea sanitară a poporului român. Cum a documentat în mod strălucit Dr. V. Bologa în „Istoria medicinei româneşti," aromânii au pus bazele ştiinţei medicale formând epoca medicilor aromâni (1690-1820).

Încă de la începutul secolului al XVIII-lea „medicii aromâni au fost, dincoace sau dincolo de Carpaţi, cei dintâi, înaintaşi desţelenitori," care au pus bazele asistenţei sociale, au contribuit la fundarea primelor spitale în Principate, pe care le-au condus, şi au publicat lucrări care constituie „primele începuturi ale literaturii medicale ştiinţifice române."[29]

Mult timp această activitate civilizatorie a aromânilor a trecut sub egida grecească. Din cauză că în Imperiul turcesc, desemnarea naţionalităţilor se făcea pe criteriu religios, aromânii care depindeau de Patriarhia ecumenică din Constantinopol, erau înregistraţi ca greci *(rum mileti)* chiar în locurile lor de baştină. Cu atât mai mult în diaspora lor unde ei făceau parte din aşa-zisele „companii greceşti" şi se grupau în comunităţi în jurul bisericilor greceşti pe care de cele mai multe ori, ei înşişi le fundau şi le întreţineau. La atribuirea denumirii de *grec* mai contribuia şi profesiunea lor de negustori. Pe atunci, pretutindeni în sud-estul european, termenul de grec îşi schimbase înţelesul etnic în cel social de negustor. În Ungaria erau numiţi *„Görög"* (greci), adică negustori.[30]

Această confuzie nu o făcea numai poporul, dar şi oameni învăţaţi. Cum remarca la 1860 Kanitz: „ei (adică aromânii) trec în Viena drept greci." Chiar în cercurile ştiinţifice se ştie prea puţin despre interesantul popor căruia îi aparţin. Învăţatul profesor Thunmann de la Halle,

căruia îi datorăm primele cercetări despre originea şi limba *ţânţarilor*, ar putea să susţină chiar azi ceea ce susţinuse cu 90 de ani în urmă: „eu cunosc savanţi, istorici de profesiune, cărora nu le este cunoscută nici măcar existenţa lor."[31]

Cu timpul însă, ca urmare a cercetărilor mai obiective, acest echivoc a început să se risipească. Pentru spaţiul iugoslav – cum am văzut – profesorul Duşan Popovici a identificat cu multă obiectivitate şi precizie, rolul aromânilor jucat în acest spaţiu. „Grecii cu care veniseră sârbii în contact în epoca turcească – scrie el – nu erau din adevărata Grecie ci din regiunile periferice mixte; erau mai mult aromâni grecizaţi."[32]

De asemenea, N. Iorga a relevat în repetate rânduri că aşa numiţii „greci" cu rol cultural în Principatele Unite erau mai toţi din regiuni curat aromâneşti, ca Epir, Tessalia şi Macedonia.[33]

Faptul este recunoscut şi pentru diaspora din Austro-Ungaria chiar de greci. „Majoritatea dintre fruntaşii greci bogaţi din Viena, Triest şi din alte părţi, şi care furnizau mijloacele materiale pentru renaşterea Greciei, veneau din districtul Moscopole unde lumea vorbea idiomul vlahofon."[34]

Dacă se ţine seamă de caracterul mai pronunţat românesc pe care l-au avut regiunile amintite mai sus, adică locul de provenienţă al marii părţi din diaspora aşa zisă „grecească" din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, trebuie să presupunem că numărul aromânilor a fost mult mai mare decât cel identificat până acum. Cele peste 40 de comune aromâneşti din Epir (regiunea Zagori) nu erau încă deznaţionalizate. Ianina – metropola Epirului – centru de expansiune economică şi spirituală, avea între 1413-1814, cum constată cunoscutul istoric grec Aravantinos, aspectul unui oraş aproape aromânesc.[35]

Acelaşi lucru îl constată, la începutul secolului nostru, arheologul şi etnograful englez, Sir Arthur I. Evans: „Este adevărat că un mare număr dintre cei descrişi ca greci în realitate sunt români.... (relicvele limbii latine vulgare din provinciile ilire ale Romei, care se menţin încă în munţii Pindului şi în oraşele învecinate). Până în ultimii ani elenismul a găsit un câmp fertil de propagandă printre reprezentanţii înzestraţi ai rasei de limbă romană din regiunea Pindului. Azi Ianina şi-a uitat aproape originea romană şi a devenit un centru al elenismului."[36]

De altfel, abundenţa de cuvinte româneşti care există în dialectul grecesc din Epir arată „câte elemente aromâneşti s-au mistuit în acele părţi."[37]

Desigur, diaspora aromânească nu s-a răspândit numai în spaţiul sud-estului european. Încă de la începutul secolului trecut, Pouqueville relevă expansiunea aromânilor din Pind şi Epir *(Megalo-Vlachites)* spre ţările din bazinul occidental al Mediteranei. „Mergând cu sonda şi cu busola în mână, după noi încercări, unii au fondat case de comerţ la Neapole, la Livorno, la Genova, în Sardinia, la Cadix, în Sicilia şi la Malta. Alţii s-au stabilit la Veneţia, la Triest, la Ancona şi la Ragusa. Un mic număr pe care prosperitatea îl orbise, a început relaţii cu Viena, Constantinopol şi Moscova, iar companiile s-au încumetat să se dedea la operaţii bancare în care nu au fost fericite."[38]

Constatări similare în legătură cu expansiunea aromânilor în diasporă fac mai târziu şi alţi etnografi. „Aromânii care se aruncă în speculaţii comerciale – scrie Weigand – ajung cu timpul mari comercianţi şi la bogăţii imense..... La Constantinopol, în Rusia de sud, Egipt, activează mulţi mari negustori aromâni care însă trec drept greci. Familiile lor locuiesc în minunatele comune româneşti de la munte în Macedonia şi Pind, unde ei înşişi, în sezonul călduros al anului, merg să petreacă câteva săptămâni."[39]

„Marii eleni din străinătate, bancheri din Viena, negustori din Odesa, Bursieri din Alexandria, sunt în majoritate valahi de rasă şi adesea şi de limbă.... Ei sunt îndemânatici, supli, îi întrec pe greci şi chiar pe evrei, sunt cumpătaţi, iubesc gloria." (V. Berard)[40]

Pe baza unor asemenea elemente – din care am citat numai câteva – Dr. Duşan Popovici ajunge la concluzia că „aromânii au fost oameni de o capacitate rară, aproape genială nu numai în comerţ dar şi în alte direcţii. După aptitudinile lor, ei pot să fie puşi în rangul acelor vechi popoare istorice pline de talent care sunt evreii, grecii şi armenii."[41]

Din toate cele redate mai sus, se constată în mod clar, caracterul de *popor ferment* al aromânilor. Comparaţia cu popoarele amintite, încadrată în termenii ei reali, ar putea oferi multe sugestii încercării de a explica fenomenul. Toate aceste popoare, mici sub raportul numeric, zămislite şi dezvoltate în raza teritoriului care, de aproape un mileniu şi jumătate (sub imperiul roman de răsărit şi imperiul turcesc care a fost o continuare a celui dintâi) au avut ca centru politic şi spiritual Bizanţul. Desigur, factorul religios ce stă la baza diasporei evreieşti, îi dă o dimensiune mondială, care depăşeşte cu mult cadrul sud-estului european. La fel şi incomparabilul prestigiu cultural elenic, moştenit de grecii moderni. Dar pentru aceştia din urmă, problema se simplifică, dat fiind că o bună parte din grecii din străinătate – cel puţin în cadrul sud-estului european, cum am văzut – erau în realitate aromâni. Restul erau mai mulţi oameni proveniţi din aceleaşi ţinuturi ale Greciei continentale. Deci expresia aceluiaşi teritoriu şi a aceleiaşi evoluţii istorice, cu dospiri de rase suprapuse identice. Problema s-ar schimba când comparaţia s-ar face cu grecii insulari sau microasiatici. Aceştia, impregnaţi de mentalitatea faimosului cartier constantinopolitan Fanarul, ce a constituit veacuri de-a rândul un adevărat rezervor al bizantinismului, prezintă mai mult caracteristicile omului levantin.

O comparaţie mult mai potrivită şi edificatoare, ar fi cea făcută cu armenii, populaţie puţin numeroasă ca şi aromânii, de îndepărtată origine tracă, conservată nealterată în munţi, de unde s-a revărsat continuu, în cadrul imperiului bizantin, împlinind până în zilele noastre, acelaşi rol de ferment în diaspora lor. O altă comparaţie, dar pe un alt plan, diametral opus, s-ar face cu albanezii care, deşi de aceeaşi origine traco-ilirică, conservaţi în acelaşi cadru muntos balcanic, în diaspora lor, n-au îndeplinit decât rolul de oameni de arme (mercenari).

Comparaţia cu aceste două grupuri etnice înrudite prin substratul comun iliro-trac (armenii şi albanezii) ar fi cu atât mai interesantă, cu cât muntenii albanezi au jucat faţă de aromâni, acelaşi rol perturbator pe care l-au îndeplinit faţă de armeni războinicii kurzi.

Evident, în cadrul restrâns al acestui Album, nu s-ar putea aborda un studiu comparativ asupra unei probleme cu aspecte atât de variate. În încercarea însă de a judeca fenomenul aromânilor ca element ferment, vom recurge la comparaţii fie şi sporadice, care ar putea contribui la înţelegerea acestui fenomen.

II. Cauzele fenomenului aromânesc ca *popor ferment*

Pentru explicarea fenomenului aromânesc ca „popor ferment" va trebui, urmând metoda clasică, să aruncăm o privire asupra evoluţiei sale istorice, în corelaţie cu mediul geografic în care s-a dezvoltat şi asupra impulsurilor rasei din care este plămădit.

Desigur, corelaţia între factorul de bază, *mediul geografic* şi *rasă* este greu de apreciat în toate

urmările pe care această corelație le generează. Vechea controversă dacă „omul sfințește locul" sau dacă „locul (mediul) modelează omul" persistă și astăzi. Din complexul observațiunilor și al studiilor etnologice, s-a stabilit că ambientul poate să condiționeze dezvoltarea sau întârzierea unei civilizații, după cum este favorabil sau nefavorabil. Dar trebuie subliniat că ambientul este numai o condiție și nu o cauză a civilizației. Cu cât o civilizație este mai simplistă și primitivă, cu atât mai puternică este influența ambientului (a mediului). S-a constatat că primitivul tinde să se adapteze ambientului, pe când, pe măsură ce civilizația crește, omul tinde să adapteze tot mai mult ambientul la el însuși, folosind ceea ce acesta îi oferă.[42]

Evident, nici această soluție intermediară nu rezolvă radical controversa, căci inițial toți oamenii sau toate popoarele au fost primitive. Trebuie să existe deci și o serie de imponderabili, care în decursul timpului influențează poate decisiv, rămânerea sau ieșirea din cadrul primitivității inițiale. Acești imponderabili, puși în corelație cu ambientul fizic, static prin însăși natura lui, și rasa care original este, în ultima analiză, tot o expresie a mediului în care s-a format cu toate caracterele sale ereditare, s-ar putea avea o explicație mai completă asupra impulsurilor fundamentale ce animă un popor sau o colectivitate umană. În lumina acestui criteriu, vom încerca să proiectăm – fie și pe scurt – formația etnică și evoluția istorică a aromânilor ca „popor ferment."

A. Mediul geografic

Poate în nici un alt caz, formula lui Fr. Ratzel „geographisch denken" pentru explicarea evoluției istorice a unui popor, nu s-ar putea aplica mai bine ca în cazul aromânilor. De aceea, prezentarea unor caracteristici ale acestui spațiu se face absolut necesară. Teritoriul Peninsulei Balcanice, brăzdat în lung și în lat de Alpii Dinarici, continuați de munții Pindului, Rhodopi și Balcani, cu toate ramificațiile lor, se caracterizează prin accentuate tendințe divergente sau centrifugale. Regiunile de la Nord stau deschise spre pusta panonică sau stepa eurasiatică; cele de la apus, adică întreaga fâșie despărțită și străjuită de lanțul Alpilor Dinarici și al Pindului, converg spre Marea Adriatică și bazinul occidental al Mării Mediterane; pe când partea opusă (cea sud-răsăriteană) își întinde punțile, prin Arhipelagul Egeen, spre lumea micro-asiatică. Interiorul peninsulei – cum scrie Cvijic – prezintă același caracter de izolare și separație. Din cauza mișcărilor tectonice mai recente (terțiare și postterțiare), în masivele muntoase, procesul de eroziune este mai întârziat, văile îndeosebi sunt mai adânci și pantele lor mai abrupte. S-au format astfel numeroase regiuni naturale puțin întinse, așa numitele „pagi," „pays," pe care iugoslavii le numesc „*zupa*."[43]

Această fragmentare a reliefului este mai accentuată în părțile occidentale și centrale. Dar ea se observă pe întreg cuprinsul peninsulei. „Într-un cuvânt – cum scrie etnograful francez Jaques Ancel – caracteristica peninsulei este compartimentarea."[44]

Sub raportul climei, Peninsula Balcanică se găsește așezată între ținuturile cu clima continentală a Europei Centrale de nord, acelea cu climat de stepă la răsărit și acelea cu climat mediteranean la miazăzi și apus. Aceste diferite tipuri climatice se găsesc de asemenea reprezentate în regiunile conjuncte. Dar distribuția lor este mult mai puțin determinată de latitudine decât caracterul morfologic al solului care favorizează sau împiedică penetrația.[45]

În acest cadru atât de variat și caracteristic, au trăit încă din vremurile preistorice, traco-ilirii, strămoșii aromânilor.[46] Aci s-au plămădit ca neam aromânii. În regiunile muntoase cele mai

puțin accesibile, şi-au căutat salvarea din cataclismul de popoare care s-a produs la începutul Evului Mediu. Aceste refugieri ale elementelor citadine într-un ambient foarte sărac au provocat, cum era de aşteptat, o sărăcire a civilizației lor. Nostalgia însă pentru o stare mai bună a rămas. Faptul va avea, cum vom vedea în cursul acestei expuneri, o importanță deosebită în evoluția lor istorică.

„În aceste regiuni – scrie Cvijic – cele mai puțin accesibile din Peninsulă, populația va rămâne mereu mai mult sau mai puțin izolată, şi toate manifestările activității umane au fost afectate. Erau ca nişte vaste insule împrejurul cărora se spărgeau marile valuri istorice şi curenții civilizației, refugii tăcute şi solitare unde au venit să se adăpostească populațiile care fugeau din fața invaziilor succesive. Acolo s-au păstrat şi chiar dezvoltat vechiul păstorit balcanic şi transhumanța sub forma lor cea mai accentuată, practica vechilor meserii, tipurile cele mai curente ale vieții patriarhale şi de organizare în triburi. Vestigiile vechilor popoare care s-au conservat în redutele muntoase şi dispar azi sub ochii noştri permit urmărirea diferitelor faze de asimilare etnică produse în Peninsulă. Acolo, ca aproape peste tot în ținuturile muntoase, s-au perpetuat focarele cele mai rezistente de autonomie şi de independență, de viață liberă montană. De acolo, în sfârşit, au ieşit aproape constant valurile de populații care s-au dus să ocupe regiunile cu caractere geografice de uniune şi de penetrație."[47]

Oricât de mari ar fi fost piedicile create de aceste compartimentări muntoase, când presiunea popoarelor năvălitoare a fost puternică ele au putut fi răzbite. Masivul dinaric cu fragmentările sale n-a putut împiedica totuşi pe sârbo-croați să-l pătrundă şi să-l populeze. După cum Balcanul central şi Srednja-Gora n-au împiedicat pe bulgari să treacă la sud în partea cealaltă.[48]

De asemenea masivul Rodopilor, domeniul războinicelor triburi trace care după romanizarea lor au continuat să subziste în păstorii aromâni, a putut fi ocupat, în timpul invaziei otomane, de către păstorii turci numiți *„juruci.”*

Toponimia acestor ținuturi muntoase şi caracteristicile somatice şi psihice ale populațiilor din regiuni ca Era (Stari Vlahi), Montenegru,[49] Srednja-Gora (centrul de unde a pornit revolta vlahilor care a dus la fundarea imperiului vlaho-bulgar al Asaneştilor) etc., amintesc de populațiile româneşti slavizate. Demarcația populației autohtone de cea slavă era atât de evidentă încât – cum relevă Jaques Ancel – „Vlahiile erau domenii ale păstorilor, domeniul muntos; domeniile slavilor erau în văi" (*Revue Internationale des Etudes Balkaniques*, An. I, Tom. I, 1934, p. 120).

Singura regiune muntoasă unde aromânii s-au putut păstra din punct de vedere etnic mai bine, a fost regiunea Pindului, care se întinde din Tesalia şi Epir până la Sarplanina în Serbia. Deşi munții Pindului cu ramificațiile lor sunt mai puțin închişi decât cei Dinarici, totuşi, ei sunt situați prea la sud pentru ca invaziile slave de la începutul Evului Mediu să se fi stabilit în aceeaşi măsură ca în celelalte masive muntoase. Pe lângă aceasta, era mai departe de Constantinopol decât masivul Rodopi.

„Aceste două împrejurări au fost cauza că izolarea şi separarea fortăreței pindene au câştigat o mare importanță. Acolo s-au retras din fața slavilor năvălitori, numeroasele populații autohtone, romanizate şi bizantinizate. Aromânii erau atât de numeroşi în evul mediu încât partea meridională a acestor munți, în Tesalia şi în Epir, se numea Vlahia Mare şi Vlahia Mică. Chiar în zilele noastre, aromânii cei mai numeroşi din Peninsulă locuiesc pe coastele pindene, deşi s-au grecizat continuu cei de pe coastele meridionale şi s-au slavizat cei de pe

coastele muntoase nordice. Chiar şi în zilele noastre se poate urmări progresul acestei asimilări etnice. Iugoslavii care locuiesc în ținuturile centrale şi septentrionale ale Pindului se deosebesc de toți ceilalți iugoslavi din Peninsulă prin câteva trăsături arhaice, prin moravuri şi calități caracteristice probabil pentru primii slavi care au colonizat Peninsula. Dar cei care au fost cei mai influențați de caracterul geografic de izolare şi de separare a redutei pindene sunt albanezii, vechea populație balcanică anterioară aşezării iugoslavilor. Ea (reduta) îi izola şi îi separa la est de căile longitudinale ale Peninsulei şi, prin aceasta, de influențele civilizatoare ale căror puncte de plecare erau Constantinopol şi Salonic. Afară de aceasta, litoralul adriatic al Albaniei, în mare parte mlăştinos şi, afară de Valona, lipsit de porturi ospitaliere, nu atrăgea curenții civilizatori care puteau pleca de pe țărmurile italiene. E una din cauzele principale a faptului că albanezii s-au conservat etnic şi au rămas, din antichitate până în zilele noastre, aproape în aceeaşi stare primitivă. Mai adăugăm că aceste patru redute muntoase au influențat puternic distribuirea diferitelor civilizații care s-au dezvoltat în Peninsulă sau care au fost introduse întrînsa."[50]

Faptul că aromânii s-au plămădit inițial, ca nație distinctă, în regiunile muntoase ale Pindului, unde ulterior s-au suprapus şi alte elemente romanizate ale peninsulei retrase spre sud, ca urmare a masivei revărsări slave, le-a permis o evoluție istorică cu totul particulară. În aceste regiuni muntoase, cu multiple compartimentări, ei şi-au putut continua milenara tradiție traco-ilirică a conviețuirii în triburi patriarhale, întărind şi mai mult coeziunea acestor unități sociale. Inerenta endogamie în aceste compartimentări teritoriale şi tribale, întreținea stabilitatea rasială, accentuând trăsăturile fizice şi morale caracteristice. Dar, spre deosebire de triburile albaneze şi cele slave, care stagnau în cantoanele sau zupele lor, aromânii prin mişcările lor metanastatice se revărsau pe raze întinse spre cele patru puncte cardinale. Poate aceste mişcări periodice transhumante sau favorizate de faptul că spre răsărit, apus şi miazăzi, la poalele Pindului sau a ramificațiilor sale, se găseau ținuturi cu climă dulce mediteraneană. Ei însă se aventurau cu turmele şi în regiunile nordice sau răsăritene ale peninsulei, ajungând până în Alpii Dinarici şi munții Balcani *(Hemus)*, adică spre „munții Bulgariei."Căci – scrie Kekaumenos în secolul al XI-lea – „astfel e obiceiul lor, ca familiile şi turmele vlahilor să petreacă din luna aprilie până în septembrie pe munții cei înalți şi locurile cele mai reci."[51]

Nu este exclus ca la început spre aceste ținuturi să fi venit tocmai aromânii care proveniseră din acele părți, în urma năvălirii slavilor.

Oricum, toate aceste deplasări periodice vor avea o influență deosebită asupra formației fizice şi spirituale a aromânilor. Energia dospită în regiunile izolate din munți, nu va rămâne zăgăzuită ca la albanezi, care îşi găsea din când în când supapă de siguranță în izbucniri revoluționare sau îndeletniciri mercenare. Căci va căpăta dimensiunea supleței şi a perseverenței răzbătătoare. Peregrinările în lungul şi latul Peninsulei Balcanice, caracterizată – cum am văzut – prin gama celor mai variate climaturi, au făcut din aromâni, ca să folosim expresia arheologului francez Heuzey, „o rasă de fier." Se verifică şi în acest caz, funcțiunea legii biologice în climaturile de contraste şi alternanțe de care scrie Carrel: „Energia morală, echilibrul nervos, rezistența organică cresc la popoarele expuse alternativ la cald şi la frig, la secetă şi timp ploios, la soare violent şi zăpadă, vânt şi neguri, la intemperii..."

Dar pe lângă variațiile de climat fizic, aromânii, în peregrinările lor alternate, au cunoscut şi diferite climaturi morale sau spirituale, create în diferitele sectoare ale Peninsulei Balcanice,

brăzdată, cum am văzut, în lung şi în lat, de munţi izolatori, cu largi deschizături spre diferite curente de civilizaţie. Cu asemenea schimbări fizice şi morale, aromânii au fost feriţi de a decădea în rutină sau de a stagna. Noutatea continuă le-a provocat şi mobilizat energia, inteligenţa şi imaginaţia. Prin transhumanţa lor, aromânii au avut încontinuu excitantul noutăţii. Energia fizică şi concepţia morală austeră, formată în izolările lor de la munte, va primi noi stimulări pentru valorificări practice şi va contempla orizonturi mai întinse, spre care îşi va căuta teren de fecundare individualismul lor exagerat, sufocat sau devenit steril în restrânsele spaţii din ţinuturile muntoase.

Un asemenea proces însă nu s-a întâmplat cu albanezii, consângeni cu aromânii, prin substratul comun traco-ilir. Din cauza izolării mai accentuate de care am amintit, ei nu au avut fenomenul peregrinărilor transhumante pe raze întinse, decât în slabă măsură. Acest fapt i-a privat de experienţa în climaturi fizice şi spirituale variate, unde se naşte şi se ascute spiritul practic. De aceea, energia lor nativă, îndrumată de străvechile legi ale triburilor, faimoasele *„kanuni,"* şi excitată de acelaşi individualism exagerat, a continuat să se consume în cadrul interior, mai mult în brigandaj sau vendete sângeroase; iar în exterior, în acte de piraterie sau în înrolări ca mercenari. Dovada acestei diferenţieri se poate vedea din experienţa de până acum. În vreme ce în satele albaneze de la munte bântuie sărăcia şi incuria, în mijlocul lor, la înălţimi apreciabile, s-au dezvoltat oraşele aromâneşti ca Moscopole, Sipsca etc., ca nişte „stupi de albine" cum le numeşte Pouqueville, „aşezate printre crăpături de stânci în jurul cărora vuiesc şivoaiele."

Lipsa unui spirit creator de civilizaţie materială, la albanezi, poate pentru că ei n-au avut elemente citadine refugiate, i-a făcut să fie mai mult oameni de arme decât de lucru. Acest fapt i-a menţinut tot timpul într-o stare primitivă.

Cât priveşte populaţiile slave, provenite din şesurile nordice, care s-au infiltrat şi au ocupat „zupele" dinarice sau balcanice, lipsite de tradiţia traco-iliră pe care o aveau autohtonii şi aromânii, mai mult au stagnat. Numai în ţinuturile unde populaţia valahă autohtonă asimilată este preponderentă, se observă aceeaşi sete de învăţătură, vioiciune spirituală, spirit de iniţiativă şi aplicaţie spre negustorie care se găsesc la aromâni. De asemenea, ca şi la aromâni, viaţa lor socială are la bază oieritul şi chiragilâcul. Astfel, pentru regiunea Staro-Vlahi *(Era)* din Serbia, la sud-vest de Sumadija, scrie Cvijic: „Se pare că cei din Era moşteniseră aceste două moduri de viaţă de la vechea populaţie romanizată care s-a retras după invazia slavă în munţii dinarici. Iugoslavii numeau populaţia romanizată vlahi, vlahii, adică latinii... Din aceste ţinuturi de trecere ies astăzi cei mai buni negustori iugoslavi."[52]

Aceeaşi situaţie se verifică mai la sud cu grupul de populaţie aromână numită *mijaci*, slavizată mai recent. „Aceste aglomerări slave se află în regiuni muntoase închise şi greu accesibile... În general, ei sunt de o inteligenţă mai vie decât ceilalţi slavi din vecinătate. Păstorii sunt foarte bruni, mici de statură şi au o mentalitate aromână."[53]

Spre deosebire de ceilalţi slavi ei practică păstoritul transhumant, chiragilâcul şi pecalba, adică, acel fel de expatrieri făcute pentru vreme mai îndelungată în străinătate, cu scopul de a acumula averi spre a le folosi la întoarcerea în patrie.

În aceeaşi categorie intră populaţia din Srednja-Gora situată în depresiunea sud-balcanică, în centrul Bulgariei unde, cum scrie Cvijic, „există o puternică asimilare de elemente aromâne. Vlahii, aromânii din aceste regiuni, erau bine cunoscuţi în Evul Mediu, şi ultimii

lor reprezentanți n-au dispărut decât în cursul secolului al XIX-lea. Numele de localități aromâne sunt destul de frecvente, mai ales în Srednja-Gora (Bunaja, Ursulica etc.). Multe orăşele şi sate din munți au conservat tipul de aglomerări aromâne (de exemplu: Clisura, Kotel, Zeravna etc.). Până la eliberarea Bulgariei, populația din această regiune practica mai ales creşterea turmelor şi chirigilâcul. Multe oraşe şi sate se bucurau, în epoca turcă, de o anumită autonomie. Regimul patriarhal s-a menținut pretutindeni, dar trăsăturile vechii civilizații balcanice nu s-au şters complet, mai ales în oraşe... Ceea ce caracterizează mai ales aceste populații, este agerimea lor intelectuală."[54]

Aşadar, aşezarea aromânilor în munții Pindului explică într-o oarecare măsură, conservarea lor etnică. De asemenea, şi unele trăsături de finețe intelectuală, respiră în acest cadru pitoresc, consacrat în antichitate lui Apolo şi muzelor. Dar prin acest cadru geografic nu se poate explica decât parțial manifestările aromânilor în cursul veacurilor. Căci, aşa cum am văzut din cele arătate mai sus, şi vlahii din regiunile de nord, diferite ca poziție geografică şi climat (Era, Stari-Vlahi, Hemus, Srednja- Gora etc.) au cam aceleaşi trăsături fizice şi morale, practică aceleaşi meserii (oieritul transhumant, chiragilâcul şi pecalba) şi se disting de celelalte popoare – chiar când şi-au pierdut limba – prin aspectul lor fizic şi vioiciunea lor intelectuală. De aceea pentru o înțelegere mai bună a fenomenului, va trebui să vedem influența factorului *rasă*.

B. Factorul rasă

Etimologia a ajuns la concluzia că noțiunea de rasă este foarte greu de stabilit. Cert este că nu există pe pământ rase absolut pure. Cel mult pot exista mici grupe care, prin îndelungata izolare, au putut să-şi mențină o relativă *stabilitate rasială*. Gradul de amestecuri mai mult sau mai puțin fericite, dă o varietate în manifestări, care coroborată cu mediul geografic sau realitățile geopolitice, prezintă intensitatea după vitalitatea intrinsecă a fiecărui popor.

Mulți s-au întrebat dacă există o rasă balcanică. Evident, sub raportul purității în sensul indicat mai sus, nu există. Frecventele năvăliri de popoare din trecut, favorizate şi de deschizăturile Peninsulei Balcanice în toate direcțiile, au lăsat urme adânci la popoarele de astăzi. Cum scrie E. Pittard, Peninsula Balcanică „(peninsulă elenică) este un fund de sac antropologic în care s-au oprit grupele etnice care au invadat Peninsula."[55]

Campaniile de măsurare făcute de antropologii cei mai renumiți, scrie Jaques Ancel, cu deosebire de către prof. Pittard de la Geneva, care a întreprins vaste studii antropologice în Balcani, înainte şi după primul război mondial, au dus la concluzia că nu există rase balcanice; nu există rasă sârbă, bulgară, greacă, română, albaneză, dacă s-ar considera rasa în sensul fizic al cuvântului, adică un ansamblu determinat de caracterele fizice dintre care cele mai cunoscute sunt forma craniului, talia şi culoarea părului. Din punct de vedere biologic, noi constatăm cu antropologii, că nu există rasă pură în Peninsula Balcanică. Există identitate de aspect fizic, cu deosebire în centrul peninsulei între diferitele populații care nu vorbesc aceeaşi limbă, dar care trăiesc aceeaşi viață, între munteni, fie că sunt bulgari, sârbi, greci, români, şi locuitorii de la câmpie, mai ales din marile câmpii răsăritene, ale României şi ale Bulgariei.[56]

După Pittard populațiile balcanice s-ar reduce la două sau trei tipuri. „Numele purtate – scrie el – de popoarele care sunt la sud de Sava şi de Carpați, sunt etichete momentane aşa cum

momentane sunt însăşi limitele statelor care le ocupă. Odinioară românii se numeau daci şi geţi, albanezii, iliri. Vechii macedoneni sunt repartizaţi azi sub numele de sârbi, de bulgari, de greci, de turci. În cursul existenţei sale, o populaţie a putut avea astfel, succesiv, mai multe denumiri foarte diverse. Trebuie să facem, pentru balcanici, lista schimbărilor de ştampile politice, de la Herodot până la epoca modernă? Ar fi lungă. Astfel de exemple se găsesc de altfel în toate ţările şi a devenit ceva banal a le semnala într-o lucrare de antropologie."[57]

Etnografii care au privit problema mai mult prin prisma istorică sau lingvistică, au repartizat popoarele balcanice în diferite rase. Cunoscutul elenist francez, Victor Berard, scrie în această privinţă: „Rasele pământului balcanic se împart în trei grupuri principale: grupul turc, grupul slav şi grupul pelasg sau greco-latin."[58]

Din grupul pelasg – populaţie foarte veche – care ocupa din vremuri preistorice, ţinuturile unde se găsesc astăzi aromânii (Tesalia, Epirul, Macedonia) se considera că au făcut parte tracii, frigii, ilirii, epiroţii, albanezii şi italioţii; ca ramuri mai mult sau mai puţin amestecate. Scriitorii greci din antichitate considerau pe pelasgi ca strămoşii lor.

Pe acest substrat primitiv, s-au aşezat în Evul Mediu prin năvăliri sau infiltraţii paşnice, populaţii turanice şi slave, dând naştere la noi popoare sau alterând substanţa acelora cu care s-au asimilat. Politica imperiului bizantin era să divizeze aceste mase flotante şi apoi să le înghită prin colonizări în diferitele părţi ale imperiului, în elenism. Mai toate populaţiile turcomane s-au dizolvat în elenism.

„Păgâne şi nu încă mahomedanizate, ele dispăruseră puţin câte puţin. Păgâne şi nu încă mahomedanizate, ele îmbrăţişaseră îndată creştinismul, primul pas spre elenizare. Apoi, atrase de farmecul unei civilizaţii mai nobile, şi-au părăsit obiceiurile naţionale şi limba."[59]

Acest proces de alterare este confirmat şi de cercetările antropologice. Pittard a ajuns la concluzia că „eticheta de greci acoperă o populaţie extrem de eterogenă."[60] Din comparaţiile făcute în studiile sale între greci şi turci, Pittard a căpătat convingerea „că există o evidentă înrudire între aceste două populaţii."[61]

Numai populaţiile din regiunile muntoase de la sud (Pindul) – cum am văzut – au rămas ferite de asemenea amestecuri. Rasa primitivă se conserva cu atât mai bine, cu cât era mai izolată. Acelaşi lucru s-a petrecut într-o măsură mai redusă, cu populaţiile din regiunile muntoase din centrul Peninsulei Balcanice. Aşa se explică identitatea de aspect fizic pe care – cum am văzut mai sus – o relevă Jacques Ancel la muntenii din acele ţinuturi care în realitate, sunt români deznaţionalizaţi. De altfel – este ştiut – pretutindeni munţii sunt evocatori şi conservatori ai vechilor populaţii.

Din toate popoarele balcanice, inclusiv albanezii, dacă se iau în întregimea lor şi nu numai anumite triburi izolate din Munţii Dinarici, aromânii s-au păstrat mai puţin alteraţi. Ei au pierdut multe elemente de la câmpie sau din oraşe, care nu s-au refugiat în munţi în timpul năvălirilor slave. Dacă în timpurile tulburi ale istoriei medievale, nobilimea occidentală s-a retras în castele, elementele romanizate din imperiul roman de răsărit s-au retras în munţi, care prin caracterul lor carstic specific, constituiau adevărate cetăţi. După fuziunea latino-autohtonă, care în ţinuturile ocupate de ei a început încă din secolul al doilea înainte de Christos, adică din epoca republicană a Romei, ei n-au mai asimilat elementele străine decât foarte rar. Dacă se ţine seamă că această fuziune în perioada republicană, s-a făcut cu elemente legionare riguros selecţionate în acea epocă, – cum scrie Cantu – din populaţiile italice, s-ar putea spune că nu

s-a petrecut o alterare de substanță întrucât și italicii făceau parte din aceeași rasă primitivă. Dar chiar dacă ar fi fost un amestec de elemente heterogene, timp de aproape două milenii, fuziunea s-a putut desăvârși în toate privințele dând consistentă stabilitate etnică. Acest fapt a fost cu atât mai posibil, cu cât în tot timpul, din cauza organizației lor sociale în triburi (ginți), aromânii au practicat o sănătoasă endogamie și eugenie a rasei. Moravurile sobre și viața austeră de la munte, cu încrucișări între elemente sănătoase de aceeeași rasă, a făcut să evite neajunsurile prin cunoscutele manifestări recesive în practicarea endogamiei. Aversiunea instinctivă a aromânilor – cum rezultă și din literatura lor populară – de a include elemente străine în sânul lor pornește poate, tocmai din preocuparea de a evita introducerea unor tare care, prin practicarea endogamiei, s-ar multiplica după legile cunoscute. Această tendință s-a menținut mult timp și în diaspora lor. Rezerva lor nu a fost numai față de slavi dar și față de greci, cu tot prestigiul lor istoric-cultural glorios, fiindcă ei intuiau instinctiv că actualii greci sunt – cum am văzut mai sus – o mixtură de popoare heterogene. Cum remarca istoricul Jirecek: „Ein Vlache heiratet nur eine Vlachin."[62] Același lucru îl remarcă și Keramopulos: „Când se întâmplă, scrie el, ca un aromân să se căsătorească cu o femeie străină de la câmpie, aceasta se stabilește acolo, căci nevestele nu merg cu bărbații la munte. Astfel că rasa la munte rămâne nealterată."[63] Este un sistem pe care îl practică atât armenii cât și evreii.

Din cauză că ideea de „fară" (gen) era dominantă, fiindcă de numele ei se legau toate faptele care aduc faimă („aname") precum și cele care produc discredit, preocuparea de eugenie rasială era foarte mare. Organizarea aceasta în „fare" (ginți) cu ierarhia interioară, rezultată mai mult din selecție, pe calități pozitive ce implicau însușiri morale, intelectuale și capacitate de conducere, se evita cristalizarea de clase sociale și se crea un mănunchi de indivizi cu personalitatea bine conturată. Prin aceste celule sociale care corespund mediului geografic muntos și compartimentat s-a putut menține o milenară stabilitate etnică la aromâni, care se observă atât sub raport somatic, cât și moral.

În mozaicul de popoare balcanice (chiar când sunt reduse din punct de vedere antropologic, cum am văzut, la câteva tipuri) aromânul se distinge ușor de ceilalți. „Ca înfățișare și din punct de vedere al caracterului, aromânii sau valahii se deosebesc într-un mod sensibil de celelalte popoare și reprezintă aproape singura rasă pură în Macedonia… Ei se remarcă prin inteligența, rapiditatea concepției și finețea lor."[64]

Pouqueville și Weigand au remarcat în fizionomia aromânului trăsăturile și proporțiile legionarului roman. „Valahii nomazi – scrie Pouqueville – care poartă pe frunțile lor bătute de vânt și soare amprenta anotimpurilor, sunt în general tari și robuști. Capetele lor au proporțiile romane; și timpul care slăbește tipurile naționale, n-a putut, în ciuda încuscririlor, să-i confunde nici cu grecii, nici cu albanezii."[65] Același lucru îl remarcă mai târziu și Gustav Weigand: „Comparația cu un legionar roman este perfect la locul ei."[66]

Referitor la stabilitatea rasială a aromânilor, E. Pittard consideră că „ei trebuiau să fie obiectul unui frumos studiu antropologic, căci dacă informațiile pe care le avem asupra lor sunt veridice, ele trebuie să prezinte o anumită unitate etnică."[67]

Această stabilitate rasială, cu sânge concentrat printr-o endogamie milenară, va imprima însușiri de o rezistență excepțională și va asigura germenii generatori de acțiuni răscolitoare sau perturbatoare pe toate planurile. Asemenea tendințe vor lipsi la colectivitățile cu sânge

amestecat sau diluat prin continui şi variate încrucişări (bastardizări), fiind anihilate reciproc de contrazicerile intrinseci. Lipsa de echilibru va forma caracteristica unor asemenea colectivități, fapt pe care Cvijic îl observă şi la unele regiuni balcanice, unde s-au produs mai mult încrucişări între elemente heterogene.[68] Numai o lungă stabilitate poate contopi cu adevărat o colectivitate încrucişată. În această privință evreii, care prin tradiție religioasă nu acceptau să includă femei străine în sânul lor, au putut realiza în istorie un popor ferment prin excelență, indiferent dacă acțiunea sa a fost pozitivă sau negativă.

Dacă de o puritate rasială nu poate fi vorba pentru Peninsula Balcanică, în schimb se poate releva importanța ce o prezintă stabilitatea etnică a popoarelor ferment din conglomeratul rasial. Sub acest aspect aromânii izolați în munți, neasimilând elemente heterogene veacuri de-a rândul, au devenit mai coerenți în psihologia lor, întrucât nu sunt frământați de porniri divergente sau contradictorii.

Aşadar, rezumând, s-ar putea spune că corelația între factorul mediu şi factorul rasă, ar înlesni explicația destinului singular al aromânilor, atât de asemănător în unele privințe cu cel al strămoşilor traco-iliri de la care ei au moştenit – cum scrie N. Iorga – atât calitățile cât şi defectele.

Teritoriul Peninsulei Balcanice deschis spre toate direcțiile şi brăzdat de văi adânci şi prăpăstioase a stimulat tendințele divergente şi fragmentare, favorizând un individualism şi particularism accentuat. Aceste deschizături teritoriale vor atrage năvăliri de popoare din toate părțile, cu deosebire din spațiul euro-asiatic, dintre care unele din ele, ca slavii, se vor sedimenta în părțile joase (câmpie) asediind pe autohtonii retraşi în bastioanele munților. Această asediere înăsprită după ocupația turcească, va accentua procesul endogamiei tribale şi va stimula instinctele combative necesare atât pentru agonisirea existenței, în dura şi nesigura viață a transhumanței, cât şi pentru apărarea libertății şi menținerea independenței lor. În acest complex de împrejurări se va făuri un popor bine închegat, compus de oameni cu fizionomia fizică şi morală bine conturată, în care suplețea inteligenței se va împerechea cu tăria de caracter. Tipul uman se va caracteriza în general printr-un individualism exagerat, organic şi refractar gregarismului, dinamic, întrerid şi centrifugal, care instinctiv își va căuta împlinirea în mase alogene cu mai mult simț gregar. Tradiția vieții pastorale, contemplativă prin esența ei, îl va face să ocolească muncile manuale grele şi îi va da un spirit inventiv în acest sens. Din cooperarea factorului mediu şi al rasei – care este esențial pentru naşterea oricărei civilizații – s-a zămislit un element cu amprente speciale ce se vor remarca atât în evoluția cât şi în funcțiunea sa istorică.

C. Evoluția istorică

Geopolitica a stabilit că personalitatea geografică modelează națiunea şi că o naționalitate este un bazin, un munte, o frontieră. „Istoria unui popor – scrie Xenopol – este în mare parte determinată de condiția geografică a teritoriului pe care s-a dezvoltat."[69] Influența este reciprocă. Cum remarcă prof. W. Hoffmann: „Fiecare popor îşi creează spațiul în care trăieşte, pe care îl pecetluieşte şi îl formează. Dar pământul în care locuieşte un popor, influențează şi formează pe de altă parte poporul. Această faptă dărâmă nu numai influențele externe ale situației (conjuncturii), ale climei, ale conformației terenului, ci şi destinul politico-istoric, care corespunde terenului patriei. Din aceste forțe îşi formează un popor caracterul particular şi misiunea lui."[70]

Spațiul balcanic însă este un spațiu rebel şi greu de dominat. Cum observă Josef Marz: „Nu este exagerat a susține că nici un spațiu terestru din Europa şi poate mai ales nici unul de pe glob nu arată în istoria sa politică atât de variate şi intense funcțiuni ale situației geografice şi forțe ale spațiului ca Balcanii. Istoria sa bimilenară agitată este în mod predominant o luptă pentru poziții, pentru căi comerciale şi importante trecători, pentru spații centrale, şi acces la marele spațiu comercial al mării, pentru intrarea în el, închiderea în el, siguranță la marginea lui. Este imposibil să cităm, pe un spațiu îngust, mai puține exemple mărunte, cum se oferă din abundență, totuşi putem încerca cel puțin să desemnăm în linii mari faptele şi evenimentele cunoscute şi să rânduim legitimitatea lor."[71]

Firul conducător al istoriei unui popor îl formează conştiința națională care însă îşi are originea în ideea de rasă. Sub acest aspect, evoluția istorică a unui popor va fi în strânsă corelație cu preistoria lui.

Epoca zămislirii conştiinței naționale la diferite popoare europene este încă o problemă controversată. Unii dintre istorici o văd apărută încă din antichitate, la greci şi la romani, mai ales prin rezervele acestora față de popoarele barbare. Alții o văd zămislită mai târziu, în Evul Mediu, după invaziile germano-slave pe teritoriul imperiului roman de răsărit şi de apus, când au început să se contureze națiunile europene. Şi, în sfârşit, alții o consideră ca un produs modern al revoluției franceze. Fără îndoială, în Evul Mediu, lipsea o conştiință națională în sensul actual al cuvântului.[72] Mai toți conducătorii care s-au afirmat în acest sector în epoca medievală au căutat să-şi legitimeze succesiunea împăraților romani. „Țarul Caloian-Ioniță – cele două nume pe care le poartă sunt unul bulgar şi celălalt român – ia titlul „Împărat al vlahilor şi bulgarilor," pentru a arăta că el nu este suveranul unei națiuni, al națiunii bulgare, ci că el caută să reconstituie această veche unitate imperială romană. În 1346, Duşan ia titlul de „țar al sârbilor şi al grecilor." Este aceeaşi idee: el nu este suveran al sârbilor, deşi este de limbă sârbă, este totodată moştenitor al împăraților romani. În denumirile sale imperiale nici o distincție națională. Când se studiază acest ev mediu, se face constatarea curioasă că aceste imperii, bazileu grec, imperiu sârb, imperiu bulgar, nu implică ideea de regate naționale pe care istoricii, revendicând „drepturi istorice," ni le-au prezentat timp îndelungat. Însăşi dominația otomană a fost o dominație pur militară şi fiscală. Dar confundând religia şi națiunea, ea a creat indirect acest spirit de independență religioasă şi națională."[73]

Evoluția s-a făcut pe îndelete şi după împrejurări. La sfârşitul secolului al XVIII-lea înaltul grad al conştiinței naționale a determinat naționalismul militant care a avut ca trăsături fundamentale două aspecte:

Proclamarea limbii materne ca singurul criteriu pentru apartenența socială; şi

Necesitatea ca orice națiune inclusiv cele mici să-şi creeze propriul lor stat.[74]

În această direcție – mai ales pentru țările sud-est europene – o influență decisivă au exercitat, pe lângă iluminismul francez, şi ideile național-romantice ale lui Herder, care au găsit un deosebit ecou în sud-estul european şi care domină până în zilele noastre.

Din cauza acestei evoluții continue a conştiinței naționale, şi sensul care i s-a dat în diversele epoci sau locuri, va fi diferit. Fără îndoială, conştiința națională se găseşte în embrion în orice colectivitate umană constituită prin comunitatea de trib, de rasă, de limbă etc. Forma de organizare politică sau socială permisă de mediul în care s-a dezvoltat fiecare popor, va determina gradul şi felul ei de manifestare.

Din cauza geopoliticii cu totul speciale, cum am văzut, a Peninsulei Balcanice, conştiinţa naţională a popoarelor autohtone din acest sector, va avea un caracter, am spune, fragmentar, adică lipsită de gregarismul de masă care se observă la alte popoare. Organizaţia în triburi şi individualismul exagerat vor împinge în acest sens. Fenomenul nu se va circumscrie numai la păstorii traco-iliri, organizaţi în triburi patriarhale, dar se va extinde şi la rafinaţii elini post-omerici, care, deşi ieşiseră din forma de organizare a tribului, transplantaseră aceeaşi mentalitate în cetăţile lor, fără a o depăşi nici în momentele de splendoare politică şi culturală.

Conştiinţa naţională a acestora se va contura mai mult prin sentimentul negativ al dispreţului pe care îl nutreau faţă de neelini. „Tot ce nu este elin, barbar este." Liga lor, simbolizată periodic prin jocurile olimpice, care aminteau origina comună *(Koini)*, nu împiedicau diviziunile şi conflictele endemice, care uneori mergeau până la nimicirea totală. În expansiunea lor colonială, pe lângă necesităţile economice, un rol important îl jucau şi tendinţele lor centrifugale. Din cauza aceasta colonialismul grecesc s-a mărginit numai la funcţiunea economico-culturală, fără însă a lua şi aspectul politic, care ar fi permis o mai adâncă pătrundere a civilizaţiei elenice la popoarele barbare. Funcţiunea politică imprimată de geniul lui Alexandru cel Mare al Macedoniei, care a creat perioada helenistică, n-a putut fi de lungă durată tot din cauza individualismului centrifugal – răul comun – al diadohilor săi.

Evident, la traco-iliri, care în munţii lor au rămas la organizaţia socială a tribului, asemenea contraste şi tendinţe centrifugale erau şi mai accentuate. Totuşi, în contactul cu grecii, care îşi afirmau cu mai mult orgoliu superioritatea lor, trebuie să se fi născut, ca o firească reacţiune, un sentiment colectiv generator de conştiinţă naţională. Când aceste popoare traco-ilirice s-au latinizat şi au dobândit pe lângă limbă şi orgoliul lui *„civis romanus,"* în inerentele frecuşuri cu grecii, conştiinţa lor naţională, sub forma latinităţii, a devenit mai acută. Încă din perioada lui Justinian – cum se poate vedea din „Istoria Arcană" a lui Procopiu – se observă tendinţele elementului grec de a prezenta pe mulţi dintre înalţii demnitari şi chiar pe împărat, nu ca latini (romani) autentici, ci ca iliri, dardani, sau mysi romanizaţi. Această tendinţă se va vedea şi la cronicarii bizantini de mai târziu. Populaţiile romanizate însă, adică aromânii, oriunde se vor găsi ei, vor avea via conştiinţă naţională a latinităţii. Cronicarul bizantin Kinnamos din secolul al XII-lea, remarcă că vlahii se consideră colonişti italici, aduşi prin părţile acestea. („Se spune că vlahii sunt aduşi din Italia.")

În corespondenţa împăratului Ioniţă cu Papa Inocenţiu al III-lea, apare vizibilă mândria originii latine. Acelaşi lucru îl remarcă după şase veacuri, până la cele mai răzleţe triburi de păstori valahi şi călătorii sau istoriografii străini care i-au studiat la faţa locului. „Toţi în general revendică cu mândrie numele de rumâni sau romani.[75] Limba lor împiedică de a-i ignora, ei vorbesc mereu latina şi dacă-i întrebi: ce naţie sunteţi? ei răspund cu mândrie: rumâni."[76]

Învăţatul grec Neofit Duca, contemporan cu Pouqueville şi cu E. M. Cousinery, referindu-se la încăpăţânarea aromânilor de a se considera de origine latină, scria iritat: „Ei se mândresc că constituie o naţie distinctă şi nu vor să se unească prin limbă încet, încet, cu naţiunea greacă, aşa cum s-au unit prin religie… După atâtea secole, ei se consideră ca având o origină comună cu romanii, cu care nu au nimic în comun, nici numele, nici o picătură de sânge. Să ne arate o ţară care să fie a lor, o provincie întreagă sau altceva de caracteristic şi deosebit de a altora, şi vom tăcea. Toată mulţimea lor este cuprinsă între Dunăre şi Peloponez, înşiruită în munţi sterpi, buni pentru exilaţi şi vagabonzi."[77]

Cu toată această conştiință națională mereu trează şi cu atâtea calități de energie şi inteligență, se pune mai vârtos întrebarea de ce acest popor (după N. Iorga – „unul din popoarele mai vechi şi mai bine dotate din Europa"), deşi moştenitor direct al imperiului roman de răsărit, n-a putut înjgheba o unitate politică (statală)? Această întrebare ar părea cu atât mai îndreptățită, cu cât axa formației sale etnice o constituie linia Morava-Vardar. Această linie este ea însăşi axa Peninsulei Balcanice care cade vertical pe cealaltă coordonată importantă, reprezentată de linia orizontală a faimoasei *„Via Egnatia"* ce lega Dyrachium de Salonic şi Bizanț. O întrebare similară s-a pus şi pentru strămoşii aromânilor, traco-ilirii – „cel mai mare popor din antichitate după cel al inzilor." (Herodot)

Explicația principală s-a găsit în influența unui mediu geografic centrifugal care – cum am văzut – a determinat viața pastorală, transhumanța (nomadă) organizată în triburi, cu tendințe individualiste exagerate. Aceeaşi explicație se dă şi pentru albanezi al căror „stadiu de dezvoltare socială – cum scrie Baldacci – este în raport cu relieful pământului şi rezistența oamenilor la evoluția socială. Explicația, deci, trebuie căutată în compartimentarea munților."[78]

Destinul istoric al aromânilor va fi în linii mari, aproape identic cu cel al traco-ilirilor care – cum scrie Jericek – „se distingea în toate veacurile printr-o neobişnuită energie şi neastâmpărată bucurie de luptă, deşi mereu în serviciu străin şi mai curând în avantajul vecinilor mai slabi, decât pentru întărirea propriei puteri."[79] Aceştia se revărsau tumultuos spre câmpie şi se retrăgeau în munți cu izolări îndelungate, trăind în triburi nestăpânite de nimeni. Istoricii antici îi vor pomeni ca tracii nedomniți *(Thrakoi abasilevtoi)* aşa cum cu multe veacuri mai târziu, cronicarii bizantini vor vorbi de vlahii nedomniți *(Blahoi abasilevtoi)*.[80]

Mobilitatea lor şi repudierea spiritului gregar, vor zădărnici orice înjghebare statală de o amploare şi respirație mai mare. De această meteahnă a individualismului exagerat, n-au putut scăpa nici vechii greci – descendenții aheilor, nomazii Olimpului şi ai Tesaliei (W. Durand: *Storia della civilta*) – nici în epoca lor cea mai civilizată.

Organizația lor statală n-a depăşit niciodată cetatea (*Polis*). Influența mediului geografic se va simți şi la popoarele slave cu pronunțat spirit gregar, aşezate mai târziu pe teritoriul balcanic. Mai toți istoricii şi etnografii au relevat lipsa unui *centru geografic* în Peninsula Balcanică care să polarizeze celelalte ținuturi în vederea constituirii unui stat. Unii au văzut în acest fapt o adevărată fatalitate istorică.

„Caracteristica geografică a Balcanilor – scrie Oscar Randi – din care a derivat o fatală inferioritate istorică, constă în absența de centre vitale în toate aceste regiuni, în lipsa de coeziune directă între ele şi în gravitațiunea excentrică….. O altă constatare şi mai interesantă, este aceea că toate aceste regiuni împreună nu au apoi un centru comun. Dacă am considera cu fantezia razele circulare a influenței ce s-ar putea exercita de către cele două centre ale Macedoniei, Scoplja şi Salonic, vom vedea că ele sunt destul de limitate şi n-ar putea niciodată să îmbrățişeze cu înlesnirea geografiei, întreg acel teritoriu care s-a convenit să-l cheme Balcanii. Şi totuşi, şi aceşti nefericiți Balcani au centrul lor, la Constantinopol, dar e atât de excentric, încât se poate asemăna ca o sarcină extrauterină…"[81]

La această fatalitate geografică, *aromânii, poporul cel mai balcanic dintre balcanici (sub raportul autohtoniei)*, adăugau şi fatalitatea temperamentului lor excesiv de individualist, expresia genuină, cum am văzut, a acestui mediu geografic. Deşi zămislit ca nouă nație pe axa geografică

a Peninsulei Balcanice, constituită de linia Morava-Vardar (Serbia şi Macedonia), ocupând ținutul ce formează centrul dominației politice a Peninsulei, aromânii n-au putut specula avantajele acestei poziții cheie. Poziția centrală ar fi favorizat şi o formație politică solidă, dacă n-ar fi survenit năvălirile barbare ce s-au succedat câteva veacuri de-a rândul, în perioada cea mai delicată a noii lor închegări naționale.

Drumul acesta, care este cel mai comod pentru legătura între centrul Europei, Dunărea de mijloc şi Marea Egee, devenise pentru trei veacuri şi mai bine o adevărată albie de scurgere a năvălirilor barbare.

În secolele V, VI, VII, Peninsula Balcanică continua să fie obiectivul jafurilor năvălitorilor germani, avari şi slavi. Conducerea bizantină a putut să-i domine pentru câtva timp, nu însă să-i asimileze. Dintre barbarii care se revărsau în Balcani, germanii şi avarii au trecut ca nişte vifore; aceia însă care au reuşit să se mențină, ca o pâclă, şi să prevaleze datorită unei infiltrații lente, au fost slavii.[82]

Faptul că după aceşti slavi n-au mai urmat alte năvăliri barbare pe axa Vardarului, a permis acestora să se sedimenteze şi să prindă rădăcini şi în această poziție-cheie, sfărâmând astfel unitatea romanității balcanice.

De aceea, încercările de mai târziu ale aromânilor de a înjgheba unități politice mai mari, vor avea un caracter fragmentar şi vor eşua. Caracteristic este faptul că la baza acestor încercări vor sta tumulturi şi dezlănțuiri de mişcări revoluționare. Primele încercări revoluționare ale aromânilor se înregistrează în Tesalia, între veacurile al X-lea şi al XIII-lea, când sub conducerea familiei Niculiților, românii din Pind au înjghebat Vlahia-Mare.[83]

A doua încercare a fost făcută de românii din Hemus în secolul al XII-lea, care a avut ca rezultat fundarea imperiului Vlaho-Bulgar, ce a durat până la venirea turcilor în Europa. Deşi această a doua încercare, făcută în stil mai mare, s-a concretizat într-un stat întins, puternic şi temut, totuşi, roadele nu le-a putut culege neamul românesc. Cum relevă A. D. Xenopol, „atâta timp cât statul vlaho-bulgar rămăsese în munți, elementul românesc avu întâietate. De îndată ce el se consolidă şi reşedința sa fu mutată la Târnova, oraş aproape în întregime locuit de bulgari, este evident că anturajul în care locuia dinastia românească, trebuia să-l facă să adopte viața bulgărească… În noua situație se înțelege cu uşurință de ce după un oarecare timp, valahii au încetat să mai fie un element predominant, şi că supuşi bulgarilor, ei au putut să fie socotiți numai ca unul din popoarele statului lor."[84]

Se verifică şi cu acest prilej „că viața aşezată şi regulată a agricultorului este condiția necesară formării oricărui stat."… Românii din sudul Balcanilor nu reuşiseră niciodată să formeze un stat, căci la ei viața nestabilă (nomadă) a avut întotdeauna întâietate asupra vieții aşezate.[85]

Neajunsul pentru aromâni este evident. Dar refugierea lor în munți a servit şi ca o nouă selecție de elemente cu vocație pentru libertate. Când popoarele din Peninsula Balcanică vor cădea sub jugul turcesc, aromânii din munți vor fi promotorii libertății.

Asedierea aromânilor în munți de către popoarele sedimentare după răvăşirile năvălirilor barbare la câmpie, se va simți adânc în toată evoluția lor istorică. Evident – cum am relevat într-un capitol precedent – refugierea populației citadine în munții sălbatici ai peninsulei, a dus la o degradare pe scara civilizației. „Veacurile întunecate următoare – scrie G. Stadtmuller – însemnau deci în dezvoltarea culturală a vechii populații refugiate în munți o pronunțată reacție."[86]

Dar conservarea prin tradiție a multor aptitudini civilizatorii a asigurat totuşi o viață superioară slavilor şi a constituit şi ea un stimulent civilizator (ferment), prin neastâmpărul sufletesc ce l-a creat. Căci este cunoscut faptul că în domeniul civilizației tehnice omul nu tinde niciodată să o înrăutățească sau să o sărăcească. Aşa s-ar putea explica de ce păstorii aromâni nu s-au resemnat ca consângenii lor albanezi – traco-iliri mai puțin romanizați – la viața pastorală sau la fapte de arme în munți, ci s-au dedat la îndeletniciri de natură industrială şi comercială. Chiar cei care rămâneau în munții lor, exercitau meserii ca prelucrarea metalelor (curioasă coincidență cu îndeletnicirea principală a etruscilor), reprezentând astfel în cultură „mai puțin alterată, vechea civilizație balcanică de esență bizantină şi meridională."[87]

Oricum, faptul refugierii în munți ar părea că vine să confirme teza lui Pollerd că „muntele este locuința cauzelor pierdute în urma năvălirilor barbare." Legea etnografică potrivit căreia – cum scrie Sextil Puşcariu – „locuitorii de la munte devin în mod natural, stăpânitorii câmpiilor înconjurătoare" pare să nu fi funcționat în cazul aromânilor. În schimb se verifică la daco-români. Aici explicația ar fi că, pe când năvălirile barbare treceau prin şesurile mărginaşe ale Carpaților Munteniei şi Moldovei şi mergeau mai departe, în defileurile balcanice se înfundau şi stagnau ca într-o căldare. Aceasta însă, numai dacă ne-am referi la egida statală. Căci, cum se va vedea mai departe, dominația se mai exercita sub alte forme, determinate atât de spiritul de individualist al aromânilor, cât şi de cel gregar al popoarelor sedimentate de la câmpie. Va fi o împlinire reciprocă. Ceea ce remarca Robert Roesler în legătură cu cooperarea vlaho-bulgară în Evul Mediu, s-ar putea extinde şi în alte sectoare: „Suferințele vremurilor aparținuseră mai ales straşnicei lovituri a păstorilor; curajul lor natural, hotărârea lor sălbatică i-a făcut conducători şi luptători potriviți ai populației slave care, de când lumea, s-a caracterizat prin pasivitatea ei,…românii reprezentau capul, iar slavii brațul."[88]

Pe lângă împlinirea reciprocă, această cooperare cu slavii pornea şi din „ura nemuritoare a vlahilor împotriva grecilor" despre care ne vorbeşte Acominatos *(„athanaton tin pros imas ehthran ipo Blahon")*, izvorâtă din „veşnica vrăjmăşie a latinismului împotriva elenismului," după cum nimerit observă marele istoric francez A. Rambaud.[89]

Antagonismele trezite în lupta surdă pentru substituirea elementului romanizat cu cel grecesc în imperiul de răsărit, continuă să fie vii veacuri de-a rândul.[90]

Consecințele izolării şi asedierii în munți a aromânilor se vor observa mai ales în accentuarea spiritului de independență colectivă şi individuală. Aci ei vor deveni, cum am văzut, *nedomniți (abasilevtoi)*. Referitor la aceasta, Benjamin de Tudela scrie: „Nici un domnitor nu poate să i se supue" *(„neque rex ullus eos domare potest")*. În toată această perioadă „vlahii din Pind se susțineau liberi pe coastele Pindului" *(„Se susțineau liberi pe coastele Pindului")*.[91]

Această stare de independență au conservat-o şi după cucerirea turcească. Tari pe libertățile şi pozițiile lor redutabile, aromânii au încheiat cu sultanii turci Murad al II-lea şi Soliman Magnificul, cunoscutele capitulații care le asigurau o independență aproape completă.[92] „Guvernați în oraşele şi satele lor de un sfat de înțelepți compus din bătrâni – scrie Pouqueville – ei trăiau sub legi tot atât de simple ca şi moravurile ale căror expresii erau."[93] În felul acesta „aromânii conservară un fel de guvernământ democratic, trăind nevătămați şi nesupărați, pe când vecinii lor de aceeaşi religie, erau expuşi la mii şi mii de nenoriciri din partea turcilor."[94] Selecționați inițial prin vocația elementelor dornice de libertate, ei vor primi mai târziu pe toți aceia care pentru libertate se vor refugia în munți.

Instituția *„auşiaticului”* (Sfatul bătrânilor), care reprezenta un embrion de senat cu puteri deliberative, dublată de aceea a *„Celnicatului”* ca factor de comandă (element executiv) al *„fălcării”* sau al tribului, erau suficiente pentru buna funcționare a unei vieți organizate în nişte regiuni muntoase atât de compartimentate. De altfel, esența unei guvernări este eficiența ei, prin mijloace cât mai simple. Instituția auşiaticului o găsim şi la oraşele italiene.[95]

Pe de altă parte, neapartinerea secole de-a rândul a vlahilor „nedomniți” la un stat puternic centralizat a favorizat predispozițiile centrifugale, create de ceilalți factori amintiți mai sus. Se ştie că prin însăşi funcțiunea sa, statul – acest „monstru rece,” cum îl numeşte Nietzsche – tinde la o cât mai mare uniformizare a supuşilor săi. În vreme ce societatea este dinamică şi cultivă personalitatea, statul tinde să o uniformizeze. Şi cu cât statul este mai întins, cu atât comprimarea personalității se face mai simțită. Pentru a-i asigura coeziunea, formula apăsătoare a aşa zisei „rațiuni de stat” este mai des invocată. Comparația între cetățile greceşti şi Roma, cu evoluția ei de la republică în imperiu (cesarian), pe măsură ce granițele se extindeau, poate fi edificatoare în această privință.

Organizarea socială şi politică a aromânilor oarecum simplistă (primitivă) nu însemna numaidecât o înapoiere sau degradare politică sau socială. După cum n-au însemnat progrese şi civilizație imperiile despotice ale lui Atila, Gingishan etc. Această organizare corespundea atât temperamentului lor individualist, cât şi împrejurărilor în care se desfăşura viața lor. Străvechea organizare fără clase conturate, unde conducerea celnicului, care prin consuetudine se transmitea prin succesiune, dar se valida numai prin *capacitatea de comandă*, verificată la fiecare pas, stimula energia şi aptitudinile tuturor membrilor comunității. Circularea valorilor selecționate prin lupta grea de toate zilele, impusă de mediul geografic (muntos şi puțin accesibil) şi cel uman, cu mozaic de popoare, contribuia la crearea elementelor de elită în întreaga comunitate. Comunitățile de la munte vor deveni deci, adevărate izvoare de energie umană, pepiniere de personalități bine conturate, capabile să se afirme până şi în mediile cele mai vitrege. Această continuă luptă cu adversități de tot felul, îi va face mai duri, trezindu-le un fel de demnitate, care va considera orice manifestare sentimentală cu expresia ei lirismul, drept slăbiciune. După cum insularitatea a dat englezilor o anumită psihologie specifică, la fel izolarea aromânilor în munți le-a imprimat trăsături caracteristice.

Faptul că aromânii, în evoluția lor istorică, n-au reuşit să aibă o tradiție statală, a fost considerat ca o deficiență națională de mulți cercetători străini. Cvijic scrie în această privință: „Ei nu au istorie şi această lipsă de tradiții istorice le face un suflet gol de orice idee națională. Sunt oameni a căror frică este proverbială. Şi într-adevăr, au suferit teroarea timp de secole, mai întâi la începutul cuceririlor romane în Peninsula Balcanică, apoi în timpul invaziei slavilor în cursul întregului ev mediu, apoi, din nou, până la dispariția regimului turcesc. Sufletul lor a păstrat ca o amprentă de spaimă: sunt neîncrezători şi au o morală de asupriți.”[96]

De asemenea, prof. Dr. D. I. Popovici scrie că „aromânii nu s-au dezvoltat ca națiune din lipsa acestor elemente capitale: numărul, cultura, trecutul, teritoriul, o limbă literară… avură o redeşteptare după revoluția franceză şi în timpul luptelor pentru eliberare ale grecilor şi sârbilor. Aromânii n-au avut statul lor şi deci, nici oameni mari, nici mari evenimente, este un popor fără istorie.”[97]

Sunt obiecții similare ca acelea ce se fac evreilor şi armenilor pentru veacurile lor din diasporă, când ei au făcut istorie sub alte egide decât acelea ale propriilor lor nații. Dar pentru a se ajunge

la concluzia pe cât de radicală pe atât de subiectivă, de popor „dezrădăcinat," cu o „morală de oprimați" și „fără istorie," a trebuit să se nesocotească nu numai veacurile de istorie până la Justinian, când traco-ilirii romanizați din care aromânii descind direct, au dat atâția împărați, dar și evenimente istorice ca, crearea celui de al doilea imperiu vlaho-bulgar și a numeroaselor Vlahii ce au durat până la cucerirea Peninsulei Balcanice de către turci. De altfel, însuși Cvijic recunoaște în altă parte a aceleiași lucrări, în care a scris cele de mai sus, că „În evul mediu aromânii erau încă foarte numeroși în munți și în regiunile adăpostite ale Peninsulei. Ei formau, cum am arătat, majoritatea populației în Tessalia, în Etolia, în marea și mica Vlahie. Era o Valahie Albă pe care au fondat-o cu bulgarii, regatul vlaho-bulgar sub dinastia lui Asan, în secolul al XII-lea."[98]

Mai mult, după cucerirea Peninsulei Balcanice de către turci, au fost tocmai regiunile muntoase locuite de vlahi ca cei din Stari Vlahi în Serbia sau Srednja-Gora în Bulgaria unde, cum scrie același Cvijic, „Poate din această cauză oamenii din Srednja-Gora au jucat un rol preponderent înainte de eliberarea Bulgariei, mai ales în epoca redeșteptării naționale. Principalii haiduci, propagandiștii, literații din această epocă erau originari din Srednja-Gora."[99]

Aceeași situație o recunoaște și pentru masivul Rodopilor: „Era domeniul triburilor trace războinice; păstorii cuțo-valahi care se află aici sunt cu adevărat urmașii acestor traci și ai populației semi-latinizate din nordul Peninsulei, care s-a refugiat."[100]

Acest adevăr îl recunoaște și Jirecek: „Pe lângă iobagi, în Bulgaria ca și în imperiul bizantin, se aflau oameni liberi, mai ales pe înălțimile Balcanului și Rodopilor, și în genere, în munți nestrăbătuți, pe unde albanezii și valahii trăiau în vechea libertate."[101]

Pozițiile muntoase ocupate de aromâni în Hemus, au favorizat lupta pentru libertate și independență. „Un teren muntos, bogat în defilee, ascunzători, și curse, cu un șir de trecători ușor de apărat, pe atunci pline de cetăți și cetățui."[102]

De pe aceste poziții, aromânii au dat lupte în cursul istoriei. „Câteodată învinși, de cele mai multe ori învingători, ei strălucesc prin trăsături de curaj și ferocitate… Întreg Orientul tremură numai la auzul numelui lor. Ei fomentează toate revoluțiile, pentru a lua parte. Se amestecă în convulsiunile sângeroase ale statului (bizantin) pentru a-l dezmembra și împărți."[103]

Lupte similare au dus și aromânii din Pind. Istoria Vlahiei Mari din Evul Mediu este un șir neîntrerupt de astfel de acțiuni. Ele au fost reluate când imperiul turcesc a început să nu mai respecte capitulațiile acordate de sultanii Murad al II-lea și Soliman I, care garantau libertatea și organizația autonomă a Capitanatelor românești. „Aceste lupte au constituit începutul acțiunii de redeșteptare a popoarelor din Balcani; - Grecii – scrie marele istoric italian, Cesar Cantu – au reușit să transforme războiul de capitulații din Pind într-un război de independență pentru Grecia. Astfel, rândurile armatolilor aromâni au furnizat soldații revoluției grecești și căpitanii lor, generalii cei mai glorioși, ai acestui război de independență."[104]

Același lucru s-a întâmplat și cu sârbii. „Istoria pentru independența sârbească, vorbește despre faptele glorioase ale lui Țințar Iancu care a condus pe sârbi în Kraina în contra turcilor adesea la victorie. Amintirea lui în Serbia este preamărită, iar osemintele lui se odihnesc în faimoasa mănăstire Ravanița. Aromânii au dat probă de patriotism și spirit de sacrificiu în urmă și în revoluția sârbească din Belgrad, din luna Iunie 1862." *(„Istoria războiului de eliberare sârbesc povestește foarte elogios despre voievodul Țințar Iancu, care a condus pe sârbi în Craina la victorie contra turcilor.")*[105]

Dintre toate aceste mărturii şi constatări făcute de învățați străini, rezultă că niciodată în istoria lor, aromânii n-au fost, cum scrie Cvijic, „oameni a căror frică este proverbială," care au „o morală de oprimați." Dimpotrivă, bine ancorați în bastioanele muntoase ale Peninsulei Balcanice, ocupată din vremuri preistorice, ei au strălucit totdeauna prin spirit de inițiativă şi trăsături de curaj, afirmându-se ca un permanent *ferment* al ideii de libertate. *Neconstituirea unui stat propriu a fost mai mult o consecință a teritoriului muntos ocupat de ei şi a vitregiei circumstanțelor istorice.*

De altfel, de faptul că teritoriul balcanic este impropriu pentru formații statale de lungă durată, au suferit şi celelalte popoare conlocuitoare, chiar dacă viața sedentară din ținuturile joase ocupate de ele, atenua mult neajunsul ca cele semnalate la aromâni. De aci a derivat, în primul rând, o „fatală inferioritate istorică," sub raport statal, pentru toate popoarele din acest sector. Dar aceasta nu înseamnă că au lipsit acestor popoare eforturile de mărire. Cum relevă Dr. Josef Marz: „Mari concepții de spațiu au încercat să trateze Balcanul totdeauna ca o *unitate*. Filip şi Alexandru au început cu aceasta. Ceea ce ştim despre traci, macedoneni, iliri şi daci în timpul lor şi în cel dintre ei şi romani asupra împrejurărilor politice, era un mănunchi de tulpini nu prea mari, într-adevăr nu din unități indicate de natura țării. Roma a lărgit mai mult pătura celei de-a doua organizații de unitate… Imperiul osman în Europa a rămas, cu toată risipa de forță, mereu mai mult sau mai puțin defectuos şi eterogen, a trebuit să lase, nestânjenite, printre centrele puterii sale, spații apărate, ca părți din Albania sau Cernagora."[106]

Dacă se face abstracție de stăpânirea romană şi cea bizantină, continuată de imperiul otoman, care au fost stăpâniri cu o rază mult mai întinsă decât cea balcanică, se poate spune că popoarele respective au avut formații statale minore, marginale sau de efemeră măreție, cu respirație scurtă. Grecia antică a trăit mereu cu antagonismul cetăților sale. Macedonia a depăşit cadrul local prin meteorica apariție a lui Alexandru cel Mare, fundator al unui grandios imperiu, care însă s-a descompus imediat după dispariția sa, din cauza individualismului centrifugal al diadohilor săi. Slavii balcanici occidentali, fracționați în croați, bosniaci şi sârbi, şi-au înfiripat viața de stat în secolul al IX-lea şi al X-lea (sârbii cu Wlastimir (836) şi croații cu Tomislav (910), singurul moment de adevărată splendoare l-au avut sub domnia Țarului Ştefan Duşan Urosch IV (1331-1335); căci după bătălia de la Cosova (1389) s-a prăbuşit într-o sublimă tragedie). Slavii orientali, bulgarii, au inițiat viața de stat mai devreme cu Asparuch (Isperich) (641-702). Primul mare moment de splendoare l-au avut sub Țarul Simion I (893-927), care, după puțin timp, la 1019 s-a prăbuşit sub loviturile crunte ale lui Vasile II Bulgaroctonul, armeanul din Macedonia „cu trup şi suflet de fier." Al doilea moment l-au avut după aproape două veacuri, sub Asaneşti. Dar aceasta a fost opera energiei şi geniului aromânesc. După aceste câteva veacuri de încercări de viață statală, slavii au recăzut – ca şi grecii din Elada – sub jugul turcesc ce a durat aproape jumătate de mileniu. De altfel, aceste înjghebări politice, cum relevă Jacques Ancel (vezi un capitol precedent), nu implicau ideea de state naționale, pe care le invocă istoricii, revendicând drepturi istorice pentru țările respective. Evident, din supărătoarea poziție de raiale, se cere multă lipsă de simț autocritic spre a vorbi de „morală de oprimați" la aromâni, singura populație care, fără a-şi renega credința, a trăit în tot timpul liberă şi independentă, „pe când vecinii lor – cum am văzut că scrie Aravantinos – de aceeaşi religie, erau expuşi la mii şi mii de nenorociri."

Scurta durabilitate a înjghebărilor statale balcanice arată deci, încă o dată, fatalitatea istorică derivată din caracteristica geografică a Balcanilor.

Dacă imperiul roman de răsărit şi apoi stăpânirea turcească care au domnit împreună mai mult decât trei pătrimi din era creştină, s-au putut menține mai bine de un mileniu şi jumătate, aceasta se datoreşte în primul rând faptului că aria balcanică *era o parte din totul*, care cuprindea regiuni întinse în Asia Mică şi nordul Africii, locuite de popoare supuse şi cu simț gregar. Bizanțul a fost centrul – cum scrie N. Iorga – „unei talassocrații." Din aceste regiuni nebalcanice, se recrutau soldații şi mercenarii cu mai mult simț de disciplină decât neastâmpărații balcanici. În cadrul acestora şi contingentele de războinici recrutate din populațiile balcanice, îşi găseau un fecund echilibru în armatele formate în combinație cu popoarele mai ascultătoare, echilibru pe care nu-l puteau avea numai în cadrul lor propriu.

Evident, aromânii, ca şi albanezii, fiind cei mai balcanici dintre balcanici, au simțit mai profund fatalitatea mediului care li s-a imprimat încă de la strămoşii traco-iliri. În faptul că ei n-au putut crea un stat durabil – nici măcar ca cel al slavilor – s-a văzut de către unii trăsătura caracteristică a străbunilor traco-iliri care, deşi popoare mari şi puternice, au pierit fără să se împreuneze sub acelaşi sceptru glorios spre a înfăptui ceva mare şi memorabil în istoria universală.[107]

Alții însă, în faptul că aromânii n-au avut înjghebare statală proprie, ținând seamă de realitățile din epoca modernă, au văzut în adaptarea lor la situațiile existente, o afirmație a dimensiunii lor latine. „Cine însă cunoaşte condițiile, în mijlocul cărora au trebuit să-şi ducă existența lor timp de 14 secole – scrie Oscar Randi – poate întrevedea în adaptarea la noul mediu, preferabilă unei sinucideri sterile, un alt primat al bunului simț, şi cu atât mai probabil de marcă latină."[108]

Unitatea Peninsulei Balcanice fiind greu de realizat, cum s-a dovedit în cursul istoriei, aromânii s-au mişcat instinctiv pe două coordonate: şi-au conservat libertățile în capitulațiile locale şi şi-au făcut expansiunea, folosind cadrul întins al imperiului otoman. Numai că acest realism a fost eclipsat deseori de impulsurile lor idealiste. Stăpânirea turcească care a acordat aromânilor capitulațiile cunoscute pentru a avea linişte din partea lor, când aceştia s-au antrenat în acțiunile moscovite, au adoptat politica de exterminare a lor prin Başbuzuci şi albanezii turciți.

La calitățile şi defectele moştenite de la traco-iliri, accentuate într-o evoluție zbuciumată, se va evidenția şi spiritul pragmatic latin, care va da năzuințelor lor de evadare, dintr-un spațiu restrâns național, pe o arie mult mai întinsă, un sens mai multilateral decât acela al albanezilor, mai puțin impregnat de sânge italic şi cultură latină. Acest sens va fi hotărâtor pentru destinul istoric al aromânilor: în loc ca eforturile lor să se concentreze într-un cadru național, prin forța lucrurilor restrâns, după mozaicul de popoare rezultat ca o urmare a răvăşirilor istorice, ele se vor exercita în diferite direcții, aşa cum se întâmplă şi cu celelalte popoare ferment, pe o arie mult mai întinsă şi de structură internațională.

Evoluția istorică cristalizată după dislocarea aromânilor de la câmpie şi înghesuirea lor în munți, de năvălirile slave, precum şi mahomedanizarea unei mari părți din poporul albanez, a pus pe aromâni la trei presiuni care, deşi de esență diferită, convergeau totuşi simultan pentru slăbirea rezistenței lor naționale. La nord era presiunea masei slave; în coaste, hărțuielile bandelor de albanezi, asmuțite de stăpânirea turcească, şi la sud, atracția incomparabilului prestigiu al culturii greceşti, care le absorbea rând pe rând elitele. Rezultatele acestei presiuni se vor simți tot mai dureros cu trecerea timpului.

Aceşti factori au dus la situația grea în care se zbate elementul aromân, atât în diasporă cât şi în ținuturile de baştină pe care le mai ocupă, făcând din enclavele lor tot un fel de diasporă.

III. Expansiunea în diasporă

Un popor format într-un mediu geografic accidentat, aspru şi fragmentat, veşnic în mişcare prin transhumanța lui, selecționat printr-o sănătoasă endogamie, cu tradiții de civilizație veche adusă din viața citadină în cursul îndelungatelor răvăşiri istorice şi educat în organizația socială a „Farei" (ginți), unde îmbinarea spiritului democratic cu instituția de comandă unică a „Celnicatului," imprima un dinamism irezistibil, nu putea tânji într-o viață pastorală contemplativă.

Răvăşirea în diasporă a fost determinată în primul rând de prolificitatea naturală, aflată în disproporție cu resursele sărace ale ținuturilor de la munte. Înfloritoarea industrie casnică cu prelucrarea lânei şi a metalelor prețioase, nu le rezolva problema decât parțial. Pe lângă aceasta mai era şi un impuls de ordin sufletesc, poate mult mai durabil: setea de putere şi dorința de afirmare, pentru a creşte faima numelui familiei şi a „Farei" din care făcea parte.

De la începutul secolului al XIX-lea s-a adăugat şi un motiv politic. În această privință scrie Victor Berard: „În urma revoluției greceşti, valahii care se numeau eleni şi care luptaseră cu punga şi cu sângele lor pentru libertate, au emigrat în mare număr spre noul regat elen. Oraşele din Pind şi-au pierdut rolul şi importanța."[109] Se continua deci, exodul petrecut în secolul precedent, prin distrugerea Moscopolei şi a constelației de târguri româneşti din aceeaşi regiune.

În general însă, spre deosebire de muntenii albanezi care îşi găseau o descărcare a energiei lor în acte de haiducie (brigandaj) sau în înrolări ca mercenari, *dimensiunea latină* din compoziția rasială a aromânilor, ca şi reminiscențele vechii civilizații avută înainte de retragerea lor în munți, deschidea prin activismul şi pragmatismul ei specific, posibilități mai mari de afirmare în domeniul economic, social şi politic. Această ambivalență sufletească idealist-realistă, pusă în funcțiune de o arzătoare sete de glorie („aname"), va da atâta varietate de acțiuni, încât va face dificilă caracterizarea lor națională, chiar pentru cercetători experți în materie. Manifestările lor se vor eşalona între doi poli opuşi: de la haiducismul asemănător cu acel al albanezilor, până la speculația comercială de tip evreiesc. O asemenea ambivalență lipsind la evrei şi greci, popoare ferment formate în mediu citadin, setea lor de câştig cu orice mijloace pentru acumularea de averi, va fi lipsită de frâna idealistă sau de tendința de compensare prin fapte generoase de ctitori sau evergheți. Acest fapt îl evidențiază prof. D. I. Popovici, când face comparația acestor două elemente ferment, evrei şi aromâni, în cadrul iugoslav. „Dacă s-ar pune în cumpănă serviciile datorite unor oameni de origină aromână pentru binele şi progresul poporului nostru, cu aportul evreilor din partea croată, care sunt şi astăzi un factor însemnat în viața socială, se poate vedea cât de recunoscători trebuie să fie poporul sârbesc din Serbia veche şi de pretutindeni, românilor din Macedonia."[110]

Mai multe similitudini s-ar putea găsi în diaspora armenească. Atât originea comună, dat fiind că strămoşii armenilor ca şi frigienii, înrudiți cu tracii – cum am văzut într-un capitol precedent – au tot origine balcanică.[111]

Ei (armenii) s-au conservat şi dezvoltat într-un mediu geografic muntos şi în climatul moral al aceluiaşi imperiu bizantin; iar kurzii turciți, au jucat în trecutul lor, rolul pe care l-au avut albanezii turciți în evoluția istorică a aromânilor, prin determinarea unor exoduri în masă, fortuite.

Din cauza ambivalenței sufletești idealist-realiste, cu o gamă întreagă de manifestări, funcțiunea de ferment a aromânilor va avea un caracter colectiv. În cursul evoluției lor istorice, legea selecțiunii se va aplica în toate straturile populației și pe diferite planuri. Cum relevă învățatul italian Oscar Randi, la aromâni s-a produs o împătrită selecțiune: „o parte din ei s-a dedat la păstorit, alta la comerț, a treia armelor și a patra, cea mai recentă, la redobândirea libertății naționale a popoarelor balcanice." În toate aceste patru manifestări de revărsare a vitalității, aromânii au atins un primat, care conține în sine indicii mai degrabă pentru sângele dominator latin decât cel dominat ilir sau trac.[112] Oricum *dimensiunea latină*[113] a potolit sau moderat expansivitatea traco-iliră imprimând ceva din pragmatismul ei pentru aptitudinile practice, comerciale.

Delimitările rezultate din selecțiunea amintită, n-au fost rigide ca la alte popoare. Circulația valorilor nefiind stingherită de vreo barieră de prejudecată de clasă sau categorie, a permis crearea și menținerea – cum am văzut – a acelei osmoze trupești și sufletești între toți membrii colectivității naționale. Aci își va avea originea acea instinctivă *solidaritate aromânească*, atât de necesară în diasporă. Această osmoză sufletească va asigura pentru orice individ, o varietate de predispoziții, care îi vor înlesni adaptarea la mediile și situațiile cele mai deosebite, făcând din ei, cum spunea lazaristul Padre Faveyrial (care i-a cunoscut de aproape și a jucat un rol important în redeșteptarea lor națională), „un popor prin excelență misionar."[114]

Înarmați cu solidaritatea instinctivă, sau prin subconștientul comun, care dă o solidaritate organică, și însuflețiți de un spirit misionar, ei vor căuta parcă împlinirea lor – ca și evreii, armenii etc. – în mijlocul altor popoare, mai pasive sau sedentare, cu spirit gregar pe care le vor pune în mișcare, fecundându-le.

„Alții – scrie Jirecek – favorizați adesea de o uimitoare filologie și de un neobosit spirit de antrepriză, colindă prin toată Peninsula în scopuri comerciale, conduc aproape toate hanurile (hane) de pe străzi și se ocupă cu anumite meserii, ca zidăria și orfevrăria în maniera străveche. Fizionomia lor arată tipul roman."[115]

A. Tendința de mimetizare a aromânilor în diasporă

Pentru ca pătrunderea lor în mediile străine să evite inerentul frecuș, cu risipă de energie determinată de heterogenitatea lor, se va adopta și practica pe scară întinsă, arta mimetizării formale. Este arma folosită într-o măsură mai mare sau mai mică, de mai toate popoarele ferment, în diasporele lor. Dar această mimetizare cu variatele ei forme de adaptare, cum vom vedea, nu le va dezagrega ființa lor morală și nici specificul etnic. Fiindcă mimetizarea lor nu va purcede dintr-un complex de inferioritate, ci din necesitatea de a evita obstacole inutile. Faptul că nu se iau pieptiș adversitățile poate să fie considerat ca o slăbiciune. Dar și ca un calcul realist.

Fenomenul mimetizării apare mai evident la evrei, unde nu s-ar putea presupune complexul de inferioritate, dat fiind că ei se consideră un „popor ales," care, prin creștinism, a inspirat religia la peste 900 milioane de oameni, proiectându-și eroii naționali ca profeți și sfinți. Diaspora grecească a recurs mai puțin la soluția mimetizării, mai ales în perioada când, din cauza prestigiului anticei culturi elene, filoelenismul era la modă și le conferea numeroase avantaje.

De aceea aromânii din diasporă, când nu se mimetizează, schimonosindu-şi numele cu adăugarea de sufixe caracteristice neamurilor unde s-au infiltrat,[116] se complac să apară drept greci, care era tot o mimetizare, spre a beneficia de prestigiul acestui nume, şi mai ales, de avantajele ce le ofereau comunitățile ortodoxe din diasporă, adevărate oaze de ajutor reciproc, multe chiar închegate de ei, sub egida Bisericii greceşti.

Dacă afirmarea ca grec producea confuzia pe care o relevă – cum am văzut, Kanitz – tendința de mimetizare în sânul națiunilor unde îşi desfăşurau activitatea, era considerată ca o nestatornicie congenitală. În această privință, Dr. D. J. Popovici scrie următoarele: „Nu este uşor a se răspunde la întrebarea ce trebuie să se înțeleagă prin cuvântul *Țânțari*? Țânțarul este de origină ilirică sau tracă, foarte rar slavă, de limbă romanică, de religie ortodoxă, de cultură, cel puțin la oraşe, grec, de profesiune păstor, comerciant sau industriaş; tot restul, nume, pronume, sentiment național, cetățenie, este nedeterminat. Totul se poate schimba. Caracteristica principală a Țânțarului este nedeterminarea... Țânțarii apar deseori cu numele de macedoneni, macedonovlahi şi bulgari. Alteori se camuflau sub nume sârb. Adeseori spuneau pur şi simplu de a fi *creştini*. Dându-se mai mult drept greci, aveau mari avantaje în exercitarea comerțului în vastul imperiu turcesc. Cel care nu cunoştea limba greacă mergea în alte țări mai puțin rentabile şi făcea să treacă drept albanez. Țânțarii sunt pentru sârbi, aromânii dedați comerțului. Cei care se ocupă cu agricultura erau numiți *Vlasi*. Cei care pentru a-şi câştiga pâinea, emigrau în țări depărtate, erau chemați *pecialbari*."[117]

Din cauza acestei „nedeterminări" sau mimetizări, făcute cu multă dezinvoltură, în Serbia şi în Bulgaria – cum remarcă Jirecek – a găsit circulație, înlocuind cuvântul de Vlah cu denumirea de Țânțar (*Cincar*) „care conține o anumită nuanță de batjocură."[118]

Şi totuşi, această „nedeterminare" este mai mult aparentă, necesitată de conjunctură, spre a pătrunde mai uşor în medii străine în general ostile. Tenacitatea aromânilor pentru naționalitatea („Fara") lor, a fost remarcată şi chiar admirată de mulți cercetători. „S-a reproşat aromânului – scrie Kanitz – lipsa lui de patriotism. Pe nedrept. Fără un trecut istoric marcant (n.n. – Kanitz, ca şi alții, cum am văzut, concepe istoria aromânilor ca şi cum ar începe din secolul al IX-lea după Christos, şi nu ține seama de perioada anterioară, când aceşti traco-iliri romanizați au dat atâția împărați şi generali celebri la conducerea imperiului roman de apus şi răsărit), răzlețiți în mici enclave printre popoare, care vorbesc limbile cele mai variate, printre națiuni cu un mare trecut istoric, câteodată chiar cu un prezent glorios, şi cu un viitor plin de promisiuni, este uimitor că aromânii din Macedonia n-au fost de mult absorbiți de popoarele care îi înconjoară. Din acest punct de vedere, aromânii arată un patriotism egal cu acel al evreilor, şi asta cu atât mai remarcabil, cu cât acest popor nu este separat de vecinii săi printr-o linie de demarcație religioasă."[119] Aceeaşi constatare o face şi Jirecek. „Demn de remarcat – scrie el – este tenacitatea acestui popor; cu toate că este răzlețit şi disprețuit, ține cu tărie la naționalitatea şi la limba sa." („Este curioasă tenacitatea acestui popor; deşi este împrăştiat şi disprețuit, ține morțiş la naționalitatea şi limba lui.")[120]

De asemenea Gustav Weigand constată – referindu-se la aromânii grecomani, adică cu sentimente greceşti: - „Din păcate, este un fapt că față de străini, aromânii caută să-şi nege origina. Însă când sunt între ei, chiar se mândresc cu ea, pentru că în raport cu numărul lor, au dat cel mai mare procent de haiduci şi că din rândurile lor au ieşit cei mai vestiți conducători şi, spre onoarea lor fie zis, cei mai destoinici luptători pentru libertate pe pământul Greciei."[121]

De multe ori, această tendință de mimetizare alterează şi datele statistice în dauna lor pentru că aromânii, din considerentele amintite, nu-şi declară originea, fapt recunoscut de însuşi ministrul de externe grec, Evanghel Averoff cu privire la recensământul din 16 Oct. 1940.[122]
Această tendință de a evita declararea originii naționale la recensăminte, se observă şi în diaspora evreiască.
Atât tenacitatea cu care aromânii țin la naționalitatea şi la limba lor, cât şi mândria manifestată – fie şi în intimitate – pentru originea lor etnică, arată că ei n-au fost biruiți sufleteşte, căpătând vreun complex de inferioritate. Renegarea este, ca şi la evrei, mai mult aparentă, pentru camuflare. De altfel, faptul că şi în diasporă ei continuă – pe cât este posibil – să se căsătorească între ei, dovedeşte un complex de sentimente printre care şi acela al superiorității, justificat cum vom vedea, prin atâtea împrejurări. Dacă rezerva față de slavi ar părea justificată, în schimb față de greci, cu trecutul lor glorios, ar părea o rezervă neîndreptățită. Şi totuşi, ei simt instinctiv, ceea ce şi ştiința a stabilit cu elemente obiective, că eticheta de grec în epoca contemporană, reprezintă mai mult un conglomerat de elemente heterogene şi adesea nesănătoase, care îi impun această rezervă.
Endogamia, ca şi la celelalte popoare ferment amintite, continuă şi în diasporă. „Între ei – scrie D. I. Popovici – vorbesc totdeauna aromâna." Evident, această situație, cum de altfel se întâmplă şi cu celelalte diaspore, nu poate dura la infinit. În Serbia, de pildă, „până când le-a fost posibil, aromânii conservară limba lor şi se diferențiau de sârbi. Pe urmă, numărul redus, izolarea în mici grupe şi forța mediului, au reuşit să le învingă spiritul de conservare."[123]
Un fenomen asemănător s-a petrecut şi în Bulgaria, Ungaria, Austria etc. Rapidă a fost în schimb, contopirea în țările române din nordul Dunării. Identitatea de limbă şi alte afinități sufleteşti, înlesneau această contopire. „După câteva luni de şedere între daco-români, ei se făceau până într-atâta stăpâni pe limba română, încât, după o generație sau cel mult două, uitau cu desăvârşire dialectul lor de acasă."[124] Totuşi, endogamia se prelungea şi după uitarea dialectului, fapt care arată cât de înrădăcinat era acest obicei pentru conservarea substanței lor biologice.
Acelaşi lucru se poate spune şi pentru păstrarea credinței, adică substanța lor spirituală. Mimetizarea aromânilor pentru afirmarea sau promovarea intereselor lor, a recurs la toate formele. Nu a ajuns însă până la *renegarea credinței religioase*. Fenomenul maranilor sau al dolmeilor, observat la evreii „care s-au catolicizat sau turcit" nu s-a petrecut la aromâni. Acest fapt fundamental este suficient nu numai de a infirma părerea lui Cvijic în legătură cu „instabilitatea de caracter," dar şi de a dovedi o impresionantă tărie de caracter. „Dintre toate popoarele Peninsulei Balcanice – scrie V. Kancov (Canciof) – românii din Macedonia şi din Epir au rezistat cel mai mult mahomedanismului. La început, pitulați în munții lor, au putut scăpa de tirania musulmanilor; dar apoi au suferit jugul greu, fără totuşi să-şi renege credința. Distrugerea bogatelor oraşe româneşti din Albania şi din Macedonia dovedeşte cu prisosință că românii au fost victime ale unor violențe teribile de la care s-ar fi putut sustrage trecând la mahomedanism, aşa cum au făcut sârbii în Bosnia, antarții în Albania, grecii şi bulgarii în mai multe regiuni. Singurul exemplu de români convertiți la mahomedanism este cel dat de satele meglene; dar aici ei au trecut la islamism odată cu satele meglenilor bulgari, după ce deja se grecizaseră."[125]
Poate faptul că aromânii nu erau proprietari de moşii, constrânşi de a-şi păstra latifundiile cu prețul renegării credinței creştine şi trecerea la islamism, sau iobagi dependenți de moşierii turci,

explică această rezistență. Dar cei mai mulți din albanezii turciți ca şi bosniacii sau pomacii sunt munteni, având la bază ca şi aromânii, viața păstorească. Mai mult: pentru întrepizii aromâni, adoptarea islamismului le-ar fi oferit întreg cadrul imperiului otoman, complet liber, atât pentru afacerile lor în stil mare, cât şi pentru aptitudinile lor de conducere sau faptele de arme. A fost tocmai tăria lor de caracter ce i-a împiedicat să împingă mimetizarea dincolo de bariera care le-ar fi periclitat sau compromis însăşi existența lor spirituală. Şi nu numai că nu s-au turcit pentru a se transforma în mercenari sau unelte de opresiune ale păgânului, dar enclavele lor de la munte au constituit, cum am văzut, aproape singurele focare de unde a radiat ideea de libertate şi lozincile de luptă pentru combaterea păgânului.

Evident o asemenea ținută comportă mari neajunsuri, mai ales pentru cărvănari, meseriaşi sau negustori, care activau departe de locurile natale, printre străini. Se ştie că drepturi civile în Imperiul Otoman n-aveau decât cei de religie musulmană; numai aceştia se puteau bucura în acțiunile lor, de o libertate deplină. Această tentație care a făcut pe mulți creştini să treacă la mahomedanism, a fost repudiată de aromâni, atât în ținuturile de baştină, cât şi în diasporă. Şi faptul apare cu atât mai semnificativ, cu cât aromânii în general, nu sunt bigoți sau fanatici credincioşi.

În acest caz deci, se reflectă mai mult tăria de caracter, care prevalează şi eclipsează „realismul lor practic." Căci, în ultima analiză, repudierea în sine a ideii renegării, este înainte de toate, un act moral animat de puternice sentimente.

Este demn de remarcat că această trăsătură de a repudia renegarea credinței strămoşeşti, se observă şi la aromânii deznaționalizați de mult. Aşa este cazul acelor vlahi ortodocşi sârbizați, răspândiți în Croația, printre masele catolice, care țin morțiş la legea lor. Desigur o asemenea atitudine morală purcede din cel mai pur idealism. Dar s-ar putea să fie şi formă, să salveze o colectivitate națională, căreia i se anihilase bariera de rezistență a limbii materne.

Toate aceste atitudini variate şi în aparență contradictorii, când ferme şi rigide, pentru conservarea esenței lor naționale, când elastice şi oscilante, pentru promovarea acestei esențe şi atingerea obiectivului, prin ocolirea obstacolelor, au lăsat acea impresie falsă de nestatornicie pe care o denunță şi etnografi versați ca Cvijic în cazul când ei sunt de bună credință.

Din cauza tendințelor de mimetizare, identificarea aromânilor din diasporă în decursul timpului, devenise tot mai grea. Mult mai grea decât aceea a evreilor, care pot fi identificați prin confesiunea lor mozaică şi a grecilor care includeau în sânul lor pe aromâni. Numai cercetări minuțioase ca acelea făcute în sectorul sârbesc de prof. Duşan Popovici, pe baza locurilor de proveniență şi a numelor patronimice inițiale, pot deschide noi piste de identificare.

Pentru contemporani, identificarea originii „țânțăreşti" este înlesnită de specifica lor fizionomie şi trăsăturile lor morale. Am văzut mai înainte cum istoriografi şi etnografi ca Pouqueville, Jirecek, Weigand, Victor Berard, Gersin etc., recunoşteau pe aromâni după fizionomia lor care amintea pe aceea a legionarilor romani. Acelaşi lucru îl remarcă şi scriitorul grec Rangabe: „Comparând figura, statura şi caracterul lor, se vede că sunt de origine latină."[126]

În comparație cu popoarele înconjurătoare, sârbi, bulgari, cu „*facias* puțin bestial *hunică*, rasa (valahă) are mai multă finețe. Multe femei au tenul mat de italience şi ochi frumoşi, cu o expresie singulară de ironie resemnată."[127]

Faptul este constatat şi de generalul german Colmar Freiherr von der Golz: „Femeile sunt foarte mici, foarte viteze, cu fizionomia vie şi foarte inteligentă."[128]

Astfel că, cu toată tendința de mimetizare, aromânii sunt trădați de fizionomia lor. Este un fenomen ce se întâmplă și cu diaspora altor popoare ferment, evreii și armenii, când încearcă să se mimetizeze. Mai puțin cu actualii greci, fiindcă ei, cum am văzut, sunt mai mult o mixtură sau conglomerat de rase încă pe deplin contopite.

Dar pe lângă trăsăturile fizice, aromânii se remarcă și prin calitățile lor intelectuale și morale pe care, cum am văzut, în paginile anterioare, le semnalează diferiți etnografi și călători. Și aceste calități remarcate le zădărnicesc de multe ori tendința de mimetizare.

Cu aceste calități era firesc ca aromânii din diasporă să se afirme în loc de frunte și să reprezinte un fel de aristocrație în cadrul burgheziei superioare. Astfel că la trăsăturile morale și fizice care-i disting, se adaugă și o trăsătură de ordin social, deosebită de aceea de păstor din locurile de proveniență. „Pe la jumătatea secolului trecut – scrie Dr. D. I. Popovici – greco-țințarii formau la Belgrad un fel de aristocrație." Un scriitor sârb îi aseamănă cu *sarea în bucate*. Toate industriile mari, comerțul și cu deosebire băncile, erau în mâinile lor. În limbajul obișnuit aromânii (țințarii) aveau epitetul de „nobili și curați, sârbii pe acela de grosolani." Nu toți aromânii erau numai industriași, comercianți, speculanți și anticari („rigattieri"), avizi de câștig. Au fost printre ei și mari eroi, cu nimic inferiori celor mai faimoși din alte grupe etnice din Peninsula Balcanică, cu deosebire printre păstorii munteni.... Privitor la sârbi este sigur că de la începutul luptelor pentru independență națională ei au dat o importantă contribuție de luptători și eroi pentru cauza eliberării sârbilor. În revoluția de la 1804, s-au distins un țânțar Jancu și un țânțar Marcu. Caragheorghe[129] era un om fără carte și avea nevoie de scriitori și interpreți care erau toți greci sau aromâni (țânțari). Miloș Obrenovici,[130] era de-a dreptul înconjurat de țânțari, care avură o mare influență ca consilieri ai săi și apoi la curte.[131]

Această ascendență poate se explică și prin faptul că oamenii ieșiți din popoare sobre și econome dau o administrație mai bună decât cei ieșiți din medii luxurioase și risipitoare.

„După eliberarea Serbiei – scrie Cvijic – aromânii, în cea mai mare parte înstăriți, și-au dat seama de nevoile viitorului. Copiii lor urmaseră școlile mai mult decât copiii sârbilor. Astfel printre primii intelectuali balcanici, mulți erau de origine aromână sau de origine mixtă sârbo-aromână sau (în Bulgaria) bulgaro-aromână. Toți aromânii slavizați veniseră mai mult sau mai puțin recent, din regiunea de tip central. În Siberia, de pildă, numeroși oameni politici aveau această origine. Și în noua generație se află mulți la fel. Mai mulți prim-miniștri în Serbia au fost de origine mixtă sârbo-aromână. Mai târziu intelectualii de origine națională au alungat mai mult sau mai puțin pe planul al doilea pe cei de origine sârbo-aromână sau bulgaro-aromână."[132]

Un fenomen similar s-a petrecut și în celelalte țări unde s-a întins diaspora aromânească. Ca și celelalte popoare ferment, care se mimetizează în mijlocul națiunilor unde își desfășoară activitatea (evrei, armeni, greci), aromânii „cu spiritul lor practic, dându-se totdeauna cu cel mai tare" – cum remarcă D.I. Popovici – încercau în realitate să-și satisfacă setea de putere, prin influențe indirecte. Acest fapt este de natură a irita sensibilitatea autohtonilor. De aceea, cu toate că aromânii din diasporă – ne referim mai mult la cei din țările balcanice – au fost un ferment și pe planul armelor, ca promotori de revoluții (ceea ce nu s-a întâmplat cu grecii, evreii și armenii), totuși, li s-a reținut și imputat numai partea speculativă, care prin însăși natura ei, este antipatică.

B. Tendința popoarelor conlocuitoare de a denigra pe aromâni

Am văzut din cele scrise de Jericek că, termenul de *țânțar* care a înlocuit la sârbi şi bulgari pe cel de *vlah*, conținea şi o anumită nuanță de batjocură. De multe ori, acest nume este sinonim cu avar. Acelaşi fenomen s-a petrecut şi cu diaspora evreiască, unde, termenul de *jidan, jude, juif* etc. este încărcat cu multe nuanțe peiorative, din care nu lipseşte nici înțelesul de avar. Popoarele sedentare, care înfruntă mai puțin riscul nesiguranței, nu țin seamă că numai prin acest excesiv spirit de economie, care în Statele Unite se cheamă „spiritul Iankeilor" (adică al pionierilor), se poate forma instrumentul capital pentru opere de progres economic şi social. Mai mult decât această funcțiune socială de „capital spoliator," la originea pornirii băştinaşilor împotriva diasporei care-i fermentează, stă contravenirea la legea de bază a *teritoriului*, adică legea după care orice națiune trebuie să trăiască pe propriul său teritoriu.

Pornirea răbufnită sub diferite forme, devine cu atât mai mare, cu cât starea economică a elementelor intruse este mai înfloritoare. Şi se atenuează pe măsură ce aceste elemente se asimilează.

Cum remarcă Gustav Weigand: „Rolurile de bază pe care le joacă aromânul îl va face să nu fie iubit de celelalte popoare conlocuitoare."[133]

Această pornire sau repulsie este câteodată atât de mare, încât întunecă obiectivitatea ştiințifică până şi la învățații cei mai distinşi ai națiunilor respective, cum am văzut mai înainte (vezi pag. anterioare) că s-a întâmplat cu Cvijic, care nu numai că contestă aromânilor orice tradiție statală, dar le atribuia şi „o morală de oprimați şi o frică proverbială." De această influență nu a putut scăpa nici D.I. Popovici, cu toată năzuința lui spre o desăvârşită obiectivitate ştiințifică. Poate eroarea în caracterizări la oameni de bună credință să provină şi din faptul că se generalizează tipul de aromân *orăşenizat* în diasporă, care şi-a pierdut din apucăturile munteanului, devenind tot mai mercantil, utilitarist şi grijuliu pentru persoana sa.

Negustorii aromâni, ca orice negustori, având o filosofie utilitaristă, caută acomodarea în loc de pericol. Aversiunea lor față de pericol derivă mai degrabă dintr-o particulară concepție a vieții, dintr-o filosofie utilitară şi pozitivistă. Asta însă nu înseamnă lipsă de curaj.

Contradicțiile lui Cvijic însă şi chiar ale lui Popovici câteodată, sunt atât de evidente, încât Oscar Randi caută o explicație mai mult de ordin psihanalitic, prin dedublarea personalității, determinată de mixtura lor rasială: „Dedublarea sufletelor care pulsează puse în mişcare de un creer sârb nu reuşeşte să facă să tacă vocea sângelui lor aromânesc."[134]

Uneori obiectivitatea ştiințifică a persoanelor de origine aromână are tendința de a releva cu predilecție defectele pornite şi din complexul de a nu părea părtinitor față de ai lor. Poate acesta să fie cazul la Dr. D.I. Popovici. Când predomină rațiunea sau vreun calcul naționalist sârbesc, Cvijic, cum am văzut, uită de aprecierile făcute în alte țări, şi zugrăveşte pe aromâni în culorile cele mai negre.[135]

Pentru a vedea sub câte forme se fac afirmațiile greşite sau insinuările, vom reproduce mai jos alte aprecieri nedrepte sau eronate făcute de el.

„Goana după câştig, *rabota* perpetuă domină toată activitatea lor. Nici un mijloc nu li se pare ilicit, numai să le aducă un profit: s-ar zice chiar că preferă căile şi mijloacele necinstite, ilegale. Numai lipsa de îndrăzneală îi împiedică adesea de a merge prea departe. Sunt în cea mai mare

parte nemiloşi cămătari. La toți este de regulă economia excesivă, zgârcenia crasă. Timp de zeci de ani se vor lipsi de lucrurile cele mai indispensabile pentru a strânge avere. De când au emigrat în țările libere, aceste trăsături se atenuează, dar o trăsătură particulară îi distinge imediat în viața publică, fie că e vorba de aromâni puri sau de aromâni slavizați. Este această vanitate seacă a Țințarilor, care-i îmboldeşte să se pună mereu în evidență şi să facă să se vorbească despre ei. Ea se acordă cu o uimitoare instabilitate de caracter. Cu toate acestea, au spiritul viu şi, din acest punct de vedere, constituie, printre populațiile balcanice, un grup cu adevărat remarcabil. Grupele de aromâni slavizați, despre care am vorbit mai sus, au păstrat această mentalitate, dar ea este mai puțin accentuată decât la aromânii veritabili. Mai mult decât ceilalți slavi, ei au un anumit gust, gustul greco-aromân pentru frumos, pentru ce este bine lucrat, chiar pentru ce este „modern." Totuşi sentimentul lor național rămâne adesea nehotărât sau puțin profund, nu este călăuzit de un fel de instinct. De asemenea se poate face uneori această remarcă la cei care sunt sârbizați sau bulgarizați de două generații: rămân şovăitori în marile crize istorice; şi dacă acționează, o fac adesea într-un mod şters, confuz."[136]

Desigur, sobrietatea şi spiritul economic uneori excesiv, caracterizează pe aromâni aşa cum se întâmplă cu mai toți oamenii de afaceri din diasporă, unde banul reprezintă totul; instrument de muncă, siguranță, sursă de putere etc. Multe din aprecierile făcute de Cvijic, sunt valabile pentru orice burghezie, mai ales în perioada de formație, când numai prin economie şi rapacitate se acumulează capitalurile necesare. Spiritul de economie al oamenilor de afaceri, dus uneori până la avariție, nu trebuie privit şi judecat prin prisma omului comun. Pentru omul de afaceri, banul nu reprezintă numai sursa pentru o existență comodă, dar şi posibilitatea de luptă pentru afirmarea sa în societate. Averea burghezului înseamnă putere, prestigiu, glorie, adică satisfacerea a o serie întreagă de pasiuni fundamentale ale omului. Dar la aromâni – spre deosebire de alte popoare ferment – această mentalitate utilitaristă se manifestă numai până la acumularea averii. După aceea începe să-şi ia avânt pornirile idealiste şi altruiste originare.

Everghetii pe care i-a dat diaspora aromânească – cum am văzut pentru toate națiile conlocuitoare – şi într-o măsură care nu se observă la celelalte popoare ferment, constituie o dovadă elocventă. Sârbii înşişi au beneficiat într-o largă măsură. „Cei mai mari filantropi ai poporului nostru în aceste regiuni – scrie Dr. D.I. Popovici – erau din această rasă de oameni (aromâni). Mi se pare că ar fi greu de găsit o instituție culturală sau umanitară ceva mai importantă, la care aceşti oameni sau descendenții lor, să nu fi contribuit ca fundatori sau mari donatori. Mai mult, noi credem că de când au dispărut aromânii din societatea sârbească în Ungaria, numărul filantropilor noştri naționali a scăzut."[137]

Apare clar chiar într-o mărturie sârbească, că această vanitate a țânțarilor de a se pune în evidență (expresia dimensiunii rasiale mediteraneene) nu este deloc „seacă," din moment ce se manifestă în donații mai degrabă suculente pentru alții.

Cât priveşte lipsa de îndrăzneală în afaceri pe care o impută Cvijic aromânilor, precum şi limitarea activității lor în cadrul balcanic, faptul este dezmințit de realități arhicunoscute. Averile colosale (vezi într-un capitol precedent) ale negustorilor sau bancherilor aromâni, au fost realizate, cum am văzut, în Austro-Ungaria, oraşele italiene, Egipt, Marsilia şi Moscova.[138]

Din constatările făcute de Cvijic în legătură cu aromânii sau cu grupul de aromâni slavizați, care, din cauză că nu sunt conduşi de un „fel de instinct, rămân ezitanți în marile crize istorice, sau

Tendința popoarelor conlocuitoare de a denigra pe aromâni

dacă activează, o fac adesea într-un mod nereflectat sau confuz," rezultă că dedublarea personalității are şi un caracter colectiv. Dacă la elemente mixte ar putea fi şi o contradicție interioară din cauza tendințelor divergente ale părților naționale componente, la aromânii puri problema se schimbă. Poate la aceştia din urmă tocmai profundul instinct aromânesc, lucrând inconştient tinde să împiedice o angajare totală pentru cauza națională a unor colectivități de care ei (aromânii) se simt străini. Şi aceasta cu atât mai mult, cu cât, după cum relevă însuşi Cvijic, se observă tendința intelectualilor de origine națională de a împinge „(de a-i împinge) mai mult sau mai puțin pe planul al doilea pe cei de origine sârbo-aromână sau bulgaro-aromână."[139]

Actele de eroism abnegație ale aromânilor care tind să contempleze o solidaritate balcanică mult mai profundă, au purces din substratul comun al tuturor acestor popoare. Oricât de mare ar fi fost, deci, interesul sau setea de glorie (vanitatea de a se pune în evidență), instinctul îl făcea să ezite a întări popoarele care îi amenințau să-i înghită. Poate asemenea ezitări ar fi fost mai accentuate în statele slave, dat fiind că şi diferența de structură rasială sau sufletească este mai mare. Dar ezitările n-au existat când a fost vorba de a combate stăpânirea turcească, ce amenința să înnăbuşe însăşi esența autohtonismului. Pentru aceste idealuri superioare, aromânii compacți sau răzleți, în locurile natale sau în diasporă, mai mult sau mai puțin deznaționalizați, au luptat jertfindu-şi sângele şi averile. Entuziasmul arătat în anumite momente cruciale, peste orice interes propriu, dovedeşte că n-au fost numai calcule realiste, dar şi un instinct mult mai profund decât lucrurile de conjunctură.

În această perspectivă – cum scrie N. Iorga – „lupta dusă de aromâni nu înseamnă pentru dânşii, o luptă pentru altă lume şi altă limbă, ci pentru emanciparea atât de aşteptată şi îndepărtarea Turcului rapace şi brutal... Era lupta pentru cruce şi independența creştină."[140]

Aşadar, pe când ezitările exprimau un sentiment de rezervă față de populațiile care – redeşteptate, se mişcau pe un plan restrâns şi egocentric – elanurile eroilor revoluționari sau ale everghetilor darnici, exprimau o realitate mult mai profundă. Dacă pentru aromânii munteni din ținuturile natale, această abnegație îşi găsea expresia în eroicele lupte de guerilă, pentru elementul citadin din diasporă ea se manifesta în ctitorii sociale şi culturale care contribuiau la înălțarea spirituală a popoarelor conlocuitoare.

Cu toate acestea însă, aromânii n-au fost cruțați, drept răsplată, de tendința denigratoare pe care am văzut-o venind chiar de la oameni mai luminați. Această tendință se va accentua până la paroxism atunci când – cum vom vedea în capitolul următor – vor interveni pasiunile politice.

Cum am remarcat, funcțiunea de element ferment a aromânilor nu este apanajul unei elite, ci are un caracter general. În orice mediu sau cerc unde s-ar găsi aromânul – fie şi cel mai modest – el este un element viu şi neastâmpărat, atât pe planul acțiunilor cât şi pe cel al ideilor. Cândva, Jacques Maritain a definit pe evrei ca „poporul care împiedică lumea să doarmă." Păstrând proporțiile, s-ar putea spune acelaşi lucru pentru aromâni în raport cu popoarele conlocuitoare. Numai că la aromâni actele de altruism – cum arată faptele lor de binefacere – sunt mult mai frecvente decât la celelalte popoare ferment, la care ne-am referit. Poate faptul se explică – am amintit şi în altă parte – prin aceea că, în vreme ce formarea aromânilor ca entitate bine distinctă, s-a petrecut în cantoanele munților, adică în plină natură care nu alterează formele genuine ale impulsurilor generoase, expresia unei mari vitalități, evreii ca şi grecii fanariotizați de pildă, sau armenii, trăind de veacuri în atmosfera de Ghetto-uri sau mahalale, au aceste impulsuri vitale sleite.

Din această lipsă de vigoare biologică purced tendințele egocentrice şi exploatatoare sau chiar parazitare. Cu timpul un proces de degenerare în acest sens s-ar fi petrecut şi la aromâni, aflați de generații în diaspora citadină. Poate unele simptome ca: zgârcenie, frică, egoism, redate exagerat, după cum am văzut, de anumiți etnografi, să constituie indiciile acestei evoluții. Alimentarea continuă însă cu elemente proaspete din regiunile muntoase a întârziat acest proces de alterare oarecum fatal.

De aceea, mai totdeauna impulsurile lor generoase au răzbit prin zgura depusă de viața citadină şi s-au manifestat în acte filantropice de mari proporții pe diferite planuri de care au beneficiat mai toate popoarele conlocuitoare.

Peste mentalitatea realistă de „rabota" care nu înseamnă „numai sensul de muncă fizică, ci înseamnă vânzarea sau cumpărarea, acordul, contractul, frauda în afaceri, într-un cuvânt tot ce ține de un câştig sau profit; desemnează de asemenea procedeele întrebuințate pentru a evita muncile penibile şi dificile,"[141] pe care le-o impută unii, va slăbi până la sfârşit elanul altruist originar.

Pe întreaga gamă, între idealismul pur şi realismul riguros, se va exercita ca un permanent stimulent, energia aromânească. Valențele sufleteşti ale aromânilor, complexe din cauza mediului geografic, a evoluției istorice şi a vieții sociale avută încă de la început, vor dobândi trăsături şi nuanțe noi. Această polivalență accentuată în diasporă prin contactul avut cu diferite neamuri străine, îi măreşte virulența ca ferment, fără însă a-i altera trăsăturile congenitale.

Dacă pentru ținuturile natale, populațiile de păstori conduse de celnici (instituție străveche),[142] au fermentat prin capitanatele de armatoli, ca promotori ai libertății, factorul diasporei a fost la început cărvănarul (chirigiul) care avea monopolul cărăuşiei pe uscat. Din cărvănari s-au desprins apoi hangii, care ofereau baze în pozițiile cheie ale Peninsulei, şi oamenii de afaceri pe toate planurile. Aceştia „foarte inteligenți şi foarte activi sunt intermediarii obişnuiți ai comerțului în toată Peninsula Balcanică unde îndeplinesc acelaşi rol ca grecii pe țărmuri."[143]

Numai elemente autohtone, expresia mediului, pornite de la munte, cu puternică tradiție păstorească şi haiducească, puteau îndeplini o astfel de funcțiune în ținuturi atât de excentrice, ocupate de un mozaic de popoare. Cunoscând limba şi psihologia acestor popoare, aromânii se puteau adapta şi mimetiza, travestindu-se în costumele respective, pentru a îndeplini misiunile cele mai grele, pe drumurile nesigure ale Peninsulei Balcanice. „Evreii şi grecii, buni negustori, nu riscau în afaceri, capitalul şi viața în asemenea condițiuni şi ținuturi nesigure şi periculoase; ei nu aveau aptitudinea să vorbească limba străină a balcanicilor cu accentul şi corectitudinea naturală; nu aveau darul curajului şi sprinteneala de a ieşi din situațiuni grele în ținuturi depărtate de marile centre şi de litoralul mărilor."[144] Acelaşi lucru se poate spune şi pentru armeni, în relație cu spațiul balcanic.

De aceea aromânii în viața socială şi politică a Peninsulei Balcanice – cu multiplele lor funcțiuni – au devenit un ferment permanent printre popoarele din acest sector şi, în acelaşi timp, un catalizator în convietuirea lor socială, economică şi politică. În mozaicul de popoare, diaspora lor a constituit un factor de progres şi de echilibru indispensabil. Căci, peste substratul autohton şi toate interpenetrările istorice, populațiile balcanice s-au diferențiat substanțial prin îndeletniciri şi felul lor de viață. Aromânii şi albanezii au reprezentat elementul muntean-pastoral, grecii pe cel maritim-aventurier, iar slavii pe cel agricol-sedentar. Dat fiind caracterul mai excentric

decât cel transhumant pe care-l are elementul maritim, au rămas mai mult aromânii să pună în mişcare elementul sedentar agricol, mai static prin însăşi funcţiunea sa. De aceea în revoluțiile politice şi sociale din ultimele două secole, rolul aromânilor a fost esențial.
Dominația otomană care a fost mai mult o dominație pur militară şi fiscală, confundând religia şi Națiunea, a creat indirect acel spirit de independență religioasă şi națională.
„A fost – scrie Jacques Ancel – în secolul al XIX-lea, o triplă revoluție pentru eliberarea popoarelor balcanice. Mai întâi o revoluție intelectuală. Aproape toate revoluțiile balcanice au fost precedate de o Renaştere literară. Această revoluție intelectuală are o dublă sursă. Pe de o parte ideile revoluției franceze au pătruns în peninsula Balcanilor; balcanici care trăiseră în Franța au adus în peninsulă idei revoluționare, precum Corai şi Rigas în Grecia. Pe de altă parte, romantismul occidental a fost imitat la iugoslavi şi la români, la jumătatea secolului al XIX-lea, când vedem apărând la iugoslavi Vuk Karadzic şi Gaj iar la români oameni ca Cogălniceanu.
A doua revoluție a fost o revoluție politică. Ea a început printr-o revoltă a Muntelui: criza sârbă a debutat prin revolta de la Sumadija, criza greacă prin revolta Moreei, criza bulgară, mult mai târziu, prin revolta Balcanului.
A treia revoluție care se termină e o revoluție agrară, ale cărei elemente, la început modeste, au apărut aproape pretutindeni."[145]
La primele două faze ale revoluțiilor din Peninsula Balcanică, aromânii, cum am văzut, prin intelectualii şi armatolii lor ca Riga Fereu, Țințar Marcovici, Gheorghe Olimpiotul, Colocotroni etc., au avut un rol preponderent. Cât priveşte cea de a treia fază, adică revoluția agrară, influențată de poporanismul pravoslavnic şi bazată pe elemente de la câmpie (țărăneşti), ei au fost absenți. Aceasta atât prin faptul că în ținuturile lor de baştină nu aveau aderențe cu interesele țărăneşti, dar, ca exponenți ai burgheziei mari şi mici, veneau chiar în conflict de interese. Acest fapt – se va vedea în capitolul următor – va genera noi tendințe pentru denigrarea lor, cu deosebire în statele slave, unde agrarianismul căpătase mare avânt politic.
În concluzie, toate aceste aptitudini de pătrundere care, cu cât sunt mai strălucite, cu atât îi predispun pe aromâni spre dezrădăcinare şi risipire, vor contribui la slăbirea lor. Individualismul exagerat îi va determina să caute teren străin printre popoare gregare spre a se afirma, evitând inerentele hărțuieli din mijlocul conaționalilor. Îndrăzneala de a se avânta în necunoscut, vioiciunea intelectuală, uşurința de a învăța limbi străine, setea de câştig şi de perfecțiune, îi va face să se consume strălucind prin străini, departe de ținuturile natale.
„În această perpetuă sciziune între elementele superioare şi poporul de jos – scrie N. Iorga – trebuie căutată explicația decadenței – pe care noi o considerăm trecătoare – care atinsese unul din popoarele cele mai vechi, mai bine dotate şi cele mai simpatice din bătrâna Europă." [146]
Acest proces fatal n-a putut fi oprit nici după ce s-a început acțiunea de redeşteptare națională. Vocația pentru diasporă a aromânilor, determinată de cauzele amintite în cursul acestei expuneri, a creat din şcolile româneşti menite să contribuie la înfiriparea şi consolidarea unei vieți citadine aromâneşti, adevărate centre de expatriere în România.
Revărsarea în diasporă va avea manifestări strălucite, dar în acelaşi timp va constitui o mare pierdere de sânge şi de inteligență cu urmări poate fatale pentru însăşi existența lor etnică. În vreme ce tendința lor excesivă de mimetizare, va îngreuna identificarea adevăratei lor origini naționale.

IV. Perspective de viitor pentru aromâni

Se pare că soarta popoarelor ferment este asemănătoare cu aceea a vieţuitoarelor care dispar după fecundare. Pe un plan mai general, misiunea acestor popoare este mare prin excitantul ce-l constituie în răspândirea culturii şi a civilizaţiei. Dar şi ingrată. Toate diasporele, mai devreme sau mai târziu, sunt menite să fie înghiţite de masele înconjurătoare.

Dispariţia diasporei greceşti (coloniile de-a lungul litoralului pontic sau mediteranean) arată că nici popoarele excepţional de dotate, cu adâncă conştiinţă a valorii lor proprii („tot ce nu este elin barbar este"), nu se pot sustrage de la acest fatal şi sumbru destin. De la această soartă nu s-au putut sustrage nici coloniile venite din timpul fanarioţilor, continuu alimentate de noi emigranţi din Grecia continentală sau din insule. La fel şi cu diaspora armenească ce de secole este presărată în târgurile moldoveneşti care se înşiră spre Lemberg. Nici coloniile italiene din Evul Mediu (veneţieni, genovezi etc.) şi diaspora din epoca modernă, mereu mistuite în conglomeratul de popoare din cele două Americi. De altfel, caracterul prin excelenţă citadin al tuturor diasporelor, face ca ele să fie inundate de populaţiile înconjurătoare de la ţară sau de la munte. Ştiinţa statistică a dovedit că într-un secol, populaţia unui oraş mare, ca Berlinul, de pildă, a fost aproape complet primenită.

Dezrădăcinarea din spaţiul naţional constituie o hemoragie fizică şi intelectuală care slăbeşte popoarele ce o încearcă. Chiar diaspora evreiască – cu experienţă milenară – oţelită de religia ei mesianică, cu învăţături practice adiacente (Thora, Talmud etc.) care îi permit o solidă închegare proprie, în cadrul celorlalte popoare, simte şi ea inevitabila primejdie a dispariţiei. De aici s-a născut Sionismul cu tendinţa repatrierii pe „pământul făgăduinţei," pentru crearea unui statut propriu. Cu alte cuvinte se urmăreşte reintegrarea în legea naturală a teritoriului, pentru ca poporul evreu să nu mai fie un excitant (în doză mare, după unii, otravă) pentru alte popoare; ci un creator de valori proprii. „În exil – spunea la o conferinţă ţinută recent la Boston, primul ministru izraelian, Ben Gurion – am continuat să trăim prin inimă şi prin spirit, în interiorul moştenirii noastre biblice, dar nu am mai creat nimic nou, şi ne-am mărginit să multiplicăm interpretările şi interpretările interpretărilor, explicaţiile şi explicaţiile explicaţiilor scrierilor noastre preţioase. Viaţa noastră spirituală, ca şi viaţa noastră materială, a sărăcit şi s-a îngustat. Şi când, la începutul renaşterii moderne, un vultur uriaş – Baruh Spinoza – a ţâşnit printre noi şi prin vigoarea gândirii sale s-a ridicat până la cer, el a fost azvârlit din aria sa şi a trebuit să se exprime într-o limbă străină pentru a lumina pe străini. Nu că s-ar fi atrofiat puterea noastră creatoare – dacă ar fi fost aşa, este îndoielnic că ne-am fi putut conserva identitatea în aceste condiţii teribile – dar ni se tăiaseră rădăcinile vitalităţii unui popor: solul patriei şi independenţa."[147]

S-a dovedit în acest caz că fără existenţa unui stat propriu – organism pe care Hegel îl considera de natură divină – nu se poate avea istorie naţională, căci contribuţia pe toate planurile, oricât de mare ar fi ea, se face sub egidă străină.

Acelaşi proces, dar pe o scară mai mică, s-a întâmplat şi cu aromânii. Multe din elitele lor s-au consumat pentru alte popoare. Poate elanul lor idealist de munteni, precum şi datorită unor activităţi structurale cu popoarele din sud-estul european, au făcut ca heterogenitatea lor să constituie un excitant mai pozitiv, exercitat pe două laturi purcese din setea lor de glorie:

1. ca negustori – evergheți și 2. haiduci – revoluționari. *Drama aromânilor o constituie faptul că din cauza vicisitudinilor istorice care le-au sfărâmat unitatea teritorială, ei au devenit o diasporă chiar în locurile lor de baștină*. Aceasta însă n-ar putea fi considerată ca o scădere specifică, dacă ne-am gândi că numeroasele populații slave care au inundat Grecia până la capul Metapan în Evul Mediu, au dispărut complet, lăsând numai urme toponimice.

Enclavele semănate pe întreg cuprinsul Peninsulei Balcanice – cum s-a spus – dau imaginea unei scufundări etnice din care au rămas vizibile numai părțile mai reliefate. Expansiunea în diasporă pe o arie întinsă, a împiedicat umplerea acestor goluri pentru refacerea unității teritoriale (munte-câmpie), așa cum exista înainte de năvălirile barbare.

Evident, refacerea unei unități, prin repatrierea diasporei aromânești, este o operație grea, cum o dovedește experiența Israelului, cu toate condițiile speciale pe care le-a avut diaspora evreiască în ultimele decenii. Cu atât mai grea, dacă nu chiar imposibilă, va fi rezolvarea pentru alte diaspore, care nu au avut un element izolator (religia), ca evreii, și se pot asimila mai ușor printre popoarele unde activează. Acestea vor fi și mai refractare ideii de repatriere.

La popoarele ferment, chiar când s-ar face repatrierea, conviețuirea repatriaților va fi mult mai grea sau de-a dreptul cu neputință. La motivele inițiale care au determinat expansiunea în diasporă (sărăcia teritoriului, individualismul exagerat, setea de afirmare etc.) se vor adăuga în această ipoteză, altele noi: inerentele formări sau deformări în medii străine, cu diferite mentalități care vor accentua frecușurile sterile și îngreuna o resudare a repatriaților.

Pe lângă aceasta, neajunsurile rezultate din faptul că funcțiunea de ferment a specializat elementele din diasporă în anumite funcțiuni adiacente sau „neproductive" ca negustori, meseriași, liberi profesioniști, publiciști etc. se va face adânc simțită. Va fi greu pentru toți aceștia să se încadreze cu rost, pe o bază mult mai restrânsă, oferită de teritoriul național.

În actualele condiții politice, economice și sociale, problema repatrierii diasporei aromânești sau a enclavelor răzlețe, în ținuturile de baștină, nu se poate pune nici măcar teoretic.

Regiunile muntoase ale Pindului, unde sunt mase mai compacte de aromâni, nu numai că nu pot primi repatriați, dar din cauza decăderii ocupației de bază, care o constituia creșterea vitelor, în urma exproprierii islazurilor de la câmpie, ele s-au degradat și mai mult pe plan economic. Fenomenul părăsirii unor asemenea regiuni, care se observă pretutindeni unde dezvoltarea industrială denivelează venitul pe cap de om, a început să se manifeste și în ținuturile deluroase sau muntoase ocupate de aromâni.

Există deci primejdia unui exod mult mai mare decât al surplusului de populație, fapt care poate duce la anemierea, dacă nu chiar la secarea surselor de viață aromânească.

În astfel de împrejurări, s-ar putea spune că pentru diaspora aromânească – atâta cât a mai rămas – este tăiat drumul unei reîntoarceri la locurile de baștină. Această diasporă va merge deci – cum a mers și până acum – pe drumul fatal al contopirii.

Desigur, trăsăturile ei specifice vor persista încă mult timp, până când se va fi diluat complet în mediile străine. Cum am văzut că scrie Cvijic pentru cei din țările slave din Peninsula Balcanică: „Aromânii sau aromânii slavizați au spiritul viu și constituie, din acest punct de vedere, printre populațiile balcanice, cu adevărat un grup remarcabil. Grupele aromâne slavizate, mai mult decât ceilalți slavi, arată un anumit gust, gustul greco-aromân pentru frumos, pentru ce este terminat, chiar pentru ce este modern."

Supraviețuirea diasporei aromânești va persista deci, mai mult, nu prin limbă, ci prin calitățile ei caracteristice (pozitive sau negative) care totdeauna se fac remarcabile.
Ostilitatea autohtonilor va persista deci și în această fază finală. Intensitatea și formele de manifestare vor fi în funcțiune de structura regimului statal, cu deosebire al ideologiei politice.

A. În cadrul statului național burghez

Am văzut în capitolul precedent, ostilitatea mai mult sau mai puțin surdă, pe plan social, a popoarelor autohtone față de aromânii din diasporă, care jucau roluri de bază în viața publică sau privată. De asemenea, și tendința de substituire a lor, prin elemente neaoșe naționale, atât în viața culturală cât și în cea politică. Această tendință a dat naștere la ciocniri, cum vom vedea, chiar de la începutul acțiunii de redeșteptare națională. Lupta însă va deveni mai acută, prin pășirea în faza agrară sau țărănească a revoluției naționale și după întregirea națională a diferitelor state balcanice. Antagonismul între provincii va avea un rol deosebit, în captarea și folosirea acestei ostilități sociale.
Difuza invidie a popoarelor conlocuitoare exercitată și de complexul de superioritate al *„Țânțarilor”* va înlesni speculațiile în viața publică, cu deosebire pe plan politic, în controversele existente între diferitele provincii. Această speculație va fi ușoară fiindcă însăși funcțiunea de burghez mai bine înstărit a aromânului, atrage prin ea însăși, pornirea maselor sărace.
În antagonismul croato-sârb, pasionalul conducător croat, Radici, prezenta pătura conducătoare sârbească, pe care o numea *„Țânțaro-Cuțovlahă”* ca *„verdorbene Intelligenz”* (inteligență coruptă). *„Noi care știm ce este guvernul și administrația în sensul modern al cuvântului – declara el unui publicist occidental – suntem guvernați nu chiar de sârbi, ci de Țințari, de Cuțo-vlahi jumătate greci, jumătate levantini, urmași ai celor cărora regimul turc le încredința odinioară marile și micile lucrări și care au păstrat de la strămoșii lor vechile obiceiuri de arbitrar, de favoritism și de corupție.”*[148]
Această pornire împotriva aromânilor persistă chiar când li se recunoaște că au fost ei aceia care au făcut să sară în aer stăpânirea austro-ungară.
„Acești valahi – scrie un fruntaș al statului croat – de credință sârbo-ortodoxă, au fost sub influența bisericii lor, care a fost totdeauna purtătoarea marei năzuințe de expansiune sârbească, campionii imperialismului sârbesc în afara Balcanilor, la nord de Dunăre și la vest de Drina. Stând în serviciul Serbiei, acești revoluționari au pregătit cu ajutorul politicienilor miopi din Viena și Budapesta aruncarea monarhiei în aer.”[149]
După crearea statului croat, noii conducători împinși și de aversiuni confesionale, au luat măsuri drastice împotriva „Vlahilor,” deși aceștia erau deznaționalizați de mai multe generații.[150]
În timpul ultimului război, „Vlahii” prigoniți în cadrul statului croat, revoluționari prin tradiție, s-au distins în războiul de partizani formând multe din cadrele luptătoare. Influența lor ca și a elementelor de origine aromânească, a devenit după crearea republicii populare iugoslave atât de mare, încât și acum croații consideră pe compatriotul lor Tito, ca un instrument al imperialismului sârbesc dirijat de acești „Țințari.” Aceste discriminări făcute în legătură cu originea aromânească a multor elemente din viața publică iugoslavă, a determinat reacțiuni până și în lumea științifică.

„Aromânii (Țânțarii) – scrie Dr. D.I. Popovici – (n.n. – se referă la cei din diasporă) de mult s-au contopit cu noi; şi-au legat destinul de al nostru până într-atâta, încât orice aluzie făcută descendenților despre origina lor, ar fi un păcat şi o răutate.”[151]

În această atitudine ştiințifică trebuia văzută şi o tendință de autoapărare pentru originea aromânească a categoriei sale, după cum tendința de mimetizare se poate vedea şi în zelul de a căuta cu tot dinadinsul sau a exagera defectele „Țânțarilor.”

Se petrece un fenomen similar cu acela referitor la „pătura suprapusă” din România, când oamenii politici din provinciile alipite, după primul război mondial, duceau campania împotriva „fanarioților din Vechiul Regat,” cu toate că pentru aceştia din urmă exista justificare, dat fiind caracterul lor degenerat şi parazitar.

În Bulgaria pornirea împotriva „Țânțarilor” n-a luat proporții până la speculații de ordin politic. Pe de o parte diaspora aromânească a fost mai puțin numeroasă ca în Iugoslavia. Pe de altă parte, statul bulgar mai puțin întins şi mai omogen din punct de vedere etnic şi religios (cu excepția pomacilor turciți), nu are antagonisme provinciale susținute şi alimentate de porniri confesionale. Obținerea independenței parțiale mult mai târziu decât sârbii, şi cu revendicări teritoriale în Tracia şi Macedonia (grecească şi sârbească), n-a favorizat agitațiile sterile de această natură. Numeroasa şi influenta emigranță macedo-bulgară, de structură sufletească practică şi realistă, ca urmare a influenței aromâneşti, de tipul central descris de Cvijic, făcea mai puțin vizibilă poziția Țânțarilor de aceeaşi proveniență. La aceasta se adăuga şi calculul de a nu răni susceptibilitatea unei populații care, în echilibrul demografic al Macedoniei revendicate, prezenta o valoare deosebită. Şi poate nu s-a avut interes să se amintească prea mult, mai ales pentru elementele bulgarizate, de o nație care revendică paternitatea celui de al doilea imperiu bulgar, paternitate cu atâta îndărătnicie contestată de bulgari. Aversiunea față de „Țânțari” a rămas mai mult surdă şi n-a depăşit aspectul social de care am vorbit.

Aceeaşi atitudine – dar uneori şi pentru motive diametral opuse – se observă şi la greci. Faptul că elementul aromânesc se găseşte şi astăzi mai compact în Grecia, în regiuni care altădată se numeau Vlahia Mare (Tesalia, Pind), Vlahia Mică etc., determină pe greci nu numai să nu insiste asupra originii alogene a aromânilor, dar să le atribuie chiar o curată origine autohtonă „elenică.” Revendicările teritoriale asupra ținuturilor din nordul Greciei (Tesalia, Epir, Macedonia şi Tracia) unde elementul grecesc ar fi rămas în minoritate fără „elenismul” aromânilor, au temperat specularea antivlahismului pe plan politic. Totuşi la începutul secolului trecut, în timpul revoluției pentru independență, şi în deceniile ce au urmat până la acțiunea de redeşteptare națională a aromânilor, s-au manifestat tendințe antivlahiste, mai ales la dirigenții de proveniență fanariotă. Altercații ca acelea avute de Căpitanul de Armatoli Odisea Andruțu cu Ypsilanti (fratele lui Alexandru care a proclamat revoluția eteristă,[152] pentru a-şi apăra „palicarii” săi vlahi, calificați de „barbari,” sunt frecvente în această luptă care, totuşi, se ducea pentru „apărarea crucii şi izgonirea păgânului.”

Dificultăți cu imputări de aceeaşi natură a avut şi Coletti, în acțiunea sa pentru închegarea statului modern grec. Tendințele antivlahiste de speculare pe plan politic au fost reluate mai ales după primul război mondial de către refugiații micro-asiatici, aduşi în Grecia în urma schimbului de populație făcut cu Turcia, pe baza tratatului de la Lausanne (1923).

Reacțiunea „autohtonilor” a fost de aşa natură, încât preşedintele Academiei Greceşti, învățatul

arheolog Keramopulos, prin faimoasa sa comunicare „Ce sunt Cuțovlahii," făcută într-o şedință ad-hoc a Academiei Greceşti, în prezența regelui şi a înalților demnitari şi prelați, a ținut să stabilească că „Vlahii sunt poate cei mai puri dintre elini."[153]

Aversiunea sau presiunea se va face şi în această țară mai mult pe plan social. Elementele aromâneşti stabilite la oraşe (adică burghezia), simt în mod deosebit această presiune, care la început impune mimetizarea şi apoi deznaționalizarea. Cum scrie Edmond Bouchie de Belle: „Cât despre burghezia oraşelor, în contact cu grecii, stăpânii piețelor, ea s-a elenizat aproape în întregime în moravuri şi spirit: româna nu e vorbită decât în familie; acest rezultat se datoreşte, fără îndoială, strânsei solidarități comerciale care uneşte pe greci; pentru a beneficia de ea, trebuie să intre complet în comunitățile lor, să uite pe cât posibil originea străină. De altfel zişii greci întrețin cu grijă, la noii veniți, disprețul pentru această origine. „Tu mă iei drept un cioban valah," este pentru un strănepot de-al lui Ulise un răspuns peremptoriu şi care dispensează de orice alt argument. Valahul bogat nu vrea pentru nimic în lume să permită un asemenea dispreț. De aceea el pune o oarecare afectație în a protesta cu elenismul său."[154]

Desigur – cum am văzut din constatările lui Weigand – aceste aprecieri nu clatină încrederea în propria rasă, fiindcă „între ei aromânii se mândresc de origina lor." Dar mimetizarea făcută la început din *interes*, conduce cu timpul la deznaționalizare. În felul acesta, aromânul rămâne identificat numai la stratul de bază păstoresc, care, ca orice element țărănesc, este mai primitiv, fapt ce derutează pe cercetătorii superficiali. Mica şi marea burghezie de la oraşele pestrițe, deşi e foarte numeroasă, rămânând camuflată, împiedică constituirea acelui tot etnic necesar.

O încercare de folosire a tendințelor anti-vlahiste s-a făcut în ultimul timp, cu ocazia războiului de partizani comunişti ce a avut baza de operații în masivul Pindului, şi care a antrenat pe mulți vlahi. Dar aceasta a fost mai mult un act de conjunctură, pentru a se degaja de răspundere, față de puterile occidentale, burghezia zisă grecească. Instrumentul de presiune deznaționalizator rămâne cultivarea disprețului pentru vlahi (cu toate că mai toate cântecele populare cântă pe „Vlahi şi pe Vlahulă"), acțiune care acum se face în mod deliberat, până şi în şcoli sau alte manifestări publice.

Cât priveşte pe albanezi, situația prezintă un caracter special. Conştiința originii comune cu aceste triburi traco-ilire semi-romanizate, s-a transmis în zicala albaneză: „Vlach edhe schkyp Vla," adică: „Aromânul şi Albanezul sunt frați."[155]

Dar ea a rămas mai mult platonică, după convertirea albanezilor, în masă, la mahomedanism. Chiar când această convertire n-a avut rădăcini adânci, ea a reuşit să reîntărească inerentele antagonisme dintre „frați" sau rude, prin canalizarea pe terenul confesional, prin însăşi natura lui mai pasional (fanatic). Aceasta a făcut ca antagonismul să ia un caracter mai mult anti-creştin sau anti-ortodox, care cuprindea şi pe albanezii din sudul Albaniei, în general cu sentimente grecomane.

În acest climat, tendințele de brigandaj ale skipetarilor munteni, obişnuiți să trăiască mai mult din jaf („pleaşcă" – industria jafului), găseau şi o acoperire pentru jefuirea „ghiaurilor." Aceste tendințe au fost asmuțite de stăpânirea turcească pentru a distruge centrele aromâneşti Moscopole etc., aceste „stupuri de albine," cum le numeşte Pouqueville, când Țarii pravoslavnici de la Moscova, „protectori ai Creştinilor," au început să uneltească împotriva Imperiului Otoman.

Ca o urmare a acestor împrejurări istorice, s-a creat o situație oarecum paradoxală.

În naţia albaneză, aromânii, singura minoritate etnică existentă, sunt reprezentaţi de diaspora moscopoleană, care însumează elementele de elită ale unei burghezii în formaţie, liber profesioniştii etc., şi masele compacte din câmpia Muzacheei, ajunse – caz neobişnuit la aromâni – aproape serve pe latifundiile beilor albanezi turciţi.

Din cauză că albanezii şi-au dobândit târziu independenţa politică (1913), n-a fost timpul necesar ca antagonismul să se transpună pe plan politic, aşa cum am văzut că s-a întâmplat la alte popoare balcanice. O evoluţie în acest sens a fost împiedicată şi de faptul că ţara românească a dat un ajutor efectiv pe toate planurile, pentru crearea statului albanez cu care se încerca chiar de la început, să se conjuge şi independenţa aromânilor din Pind.[156]

Oricum, rezervele conducătorilor albanezi de înainte de război, nu s-au manifestat public în atitudini anti-vlahiste, cu toate afirmările aromânilor, mai mult sau mai puţin deznaţionalizaţi, în viaţa publică a noului stat.

După comunizarea Albaniei, în care multe elemente de origine aromână – probabil provenite din populaţia aservită pe moşiile beilor – s-au afirmat în posturi de comandă, a început denunţarea originii vlahe a acestora. În acest sens s-a manifestat o speculaţie politică anti-vlahistă de elementele aflate în exil. Cum am văzut la greci, se recurge la acest sistem diversionist, pentru degajarea faţă de puterile occidentale de răspunderea implicată de noua conjunctură politică.

Pentru celelalte ţări din sud-estul european, aflate în afara zonei balcanice propriu-zisă, unde a operat diaspora aromânească (Austro-Ungaria etc.), aromânii, fiind luaţi drept greci, caracterizările şi antagonismele s-au manifestat global pentru întreaga diasporă sud-estică, indiferent de locul de provenienţă al acestora: Fanar, insule sau ţinuturile locuite de aromâni.

Am făcut aceste câteva consideraţii în legătură cu diferitele atitudini anti-ţânţăreşti sau anti-vlahiste, pe criteriul social-politico-economic care prezintă un caracter valabil pentru toţi aromânii din ţinuturile de baştină sau diasporă, fără a ne referi la acţiunea de redeşteptare naţională din ultimul veac, extinsă numai la o parte din ei. Această chestiune o vom trata în volumul al doilea din prezentul Album comemorativ.

Aceste consideraţii au schiţat modul sub care se exercită presiunea din partea popoarelor conlocuitoare, atât asupra aromânilor care vorbesc limba maternă, spre a-i determina să renunţe la naţia lor, cât şi acelora deznaţionalizaţi a căror urmă însă, nu s-a pierdut complet. Sub acest aspect social, care este mult mai durabil, vor trebui judecate şi perspectivele de viitor, atât ale aromânilor din diasporă cât şi ale acelora din ţinuturile de baştină.

Toate aceste consideraţii au fost făcute în cadrul statului naţional burghez. Dar chestiunea n-ar fi conturată complet dacă nu s-ar cerceta, fie şi ipotetic, perspectivele care s-ar profila în cadrul unui stat socialist-internaţional.

B. În cadrul statului internaţional

Prin structura lor individualistă, excentrică şi neastâmpărată, unde iniţiativa particulară constituie motorul principal al vieţii publice, popoarele ferment tind să aibă aversiune organică faţă de orice formaţie statală, care ar stingheri sau ar sufoca, şi numai prin coordonare, libertatea de gândire şi de acţiune. Cu atât mai mult, faţă de statele de inspiraţie marxistă sub formă totalitară.

Pe de altă parte, năzuiesc tot organic, spre un cadru internațional mai vast, care presupune înlăturarea multor piedici fizice (granițe naționale etc.) şi numeroase prejudecăți naționaliste ce le stingheresc la tot pasul şi le împing – cum am văzut – spre mimetizări cu inerentele lor complexe de inferioritate sau superioritate. Ca şi la Faust două suflete s-ar zbate în corpul lor. Edificatoare în această privință, ar fi pe plan mondial, experiența poporului evreu, popor ferment prin excelență, care a încarnat spiritul burghez animat de cel mai exagerat individualism şi, în acelaşi timp, a preconizat comunismul internațional, caracterizat de gregarismul cel mai abrutizant. Fără îndoială, vocația mesianică a acestui popor constituie un element particular şi esențial pentru coordonarea acestor contradicții congenitale.

Experiența făcută de la revoluția bolşevică încoace, arată că a existat tendința de a converti puterea reprezentată de ban (capital) în societatea de structură burgheză cu puterea politică directă, prin ocuparea posturilor de comandă, în cadrul statului internațional comunist. Experiența se găseşte în curs, dependentă de atâția factori ponderabili şi mai ales imponderabili, încât nu se poate face o apreciere definitivă. Acelaşi lucru se poate spune şi despre armeni, care din cauza poziției geografice a țării lor de baştină, au fost cuprinşi încă de la început, în sfera de influență a revoluției bolşevice.

Cât priveşte pe aromâni, năzuința lor în cadrul internațional, s-a manifestat de când au folosit cadrul imperiului otoman, pentru expansiunea lor în diasporă, unde – cum am văzut în capitolele precedente – activitatea lor în viața publică a fost impregnată de un spirit mai mult internațional. Dacă dimensiunea lor burgheză („țânțărească") practic-realistă, individualistă şi interesată, îi va face ostili sau refractari încadrării în sânul unui stat comunist internațional, dimensiunea idealistă a muntenilor revoluționari, i-ar predispune să se angajeze tot ca promotori în această direcție. Mai mult, chiar elementul stabil din diasporă, înzestrat – cum am văzut – cu o mare capacitate de adaptare, ar putea să-şi convertească puterea indirectă a banului într-o putere politică directă. În această privință, cazul lui Coca Popovici, actualul ministru de externe iugoslav, descendent al unei familii „țânțăreşti" din marea burghezie, ar putea fi edificator.

Din aceste câteva indicii, s-ar putea deduce că în regimurile comuniste, popoarele ferment care au fost încarnarea spiritului burghez-liberal, chiar dacă suferă ca colectivitate (clasă), totuşi se pot adapta. Convertirea puterii economice în putere politică, prin funcțiuni ocupate în cadrul statului, este înlesnită, chiar dacă există cenzura „originii nesănătoase" prin faptul că predispozițiile lor de conducere şi spiritul de inițiativă îi fac cu atât mai indispensabili, cu cât angrenajul statal este mai complet.

În această privință, idealismul congenital al aromânilor ar înlesni cu mult operația, dacă în acelaşi timp dorul de libertate „de neam nedomnit" nu l-ar face ostil.

Sub acest dublu aspect, se poate aprecia mai bine, participarea vlahilor la experiențele şi frământările sociale din ultimele decenii, în cadrul Peninsulei Balcanice. Oricum, în statele unde s-a instalat un regim comunist, diaspora românească ca element burghez de prim ordin, a avut cel mai mult de suferit.

Cadrul internațional, cel mai propice pentru aromâni, ar fi acela făcut în *climatul libertății*, de natură a înlătura diviziunile politice şi pornirile şoviniste ale popoarelor conlocuitoare, care îi împing la necesitatea unei mimetizări sterile. Aceasta ar fi vocația lor istorică, pe care mai mult instinctiv decât conştient, au îndeplinit-o în cadrul Peninsulei Balcanice.

Între grecii marinari, slavii prinşi de glie, albanezii dedaţi armelor şi turcii indolenţi din administraţie, aromânii prin complexul lor de calităţi, au constituit în Turcia europeană elementul cheag al convieţuirii balcanice. De aceea, tendinţa de unificare a Europei, determinată de necesităţi economice, sociale şi politice, ar corespunde vocaţiei popoarelor ferment, şi cu deosebire aromânilor, fiindcă le-ar lărgi şi mai mult cadrul pentru activitatea lor.
Dar şi în acest cadru statal internaţional, unde se presupune că vor lipsi oprimările sub diferite forme, pe care le-am văzut în cadrul statului naţional, perspectivele de viitor pentru entitatea lor etnică nu încetează de a fi sumbre.
Pentru popoarele ferment destinul pare inexorabil, indiferent dacă structura statului va avea un caracter naţional, de structură burgheză sau socialistă.
Funcţiunea de ferment înseamnă o fatalitate pentru popoarele care au această vocaţie. Ele sunt menite să se consume sub raport lingvistic pentru a fecunda pe alţii.

C. Prevestiri pentru soarta aromânilor

Oricât ar fi de dureros, nu se poate ascunde că existenţa etnică a elementului aromânesc devine pe zi ce trece tot mai critică. Cum am schiţat într-un capitol precedent, cauzele principale care au dus la această situaţie au fost:
1. Irezistibila presiune a masei slave de la Nord, care a sfărâmat unitatea romanităţii orientale, prin dizlocările de la câmpie şi inundaţiile ei demografice;
2. Irezistibila influenţă a culturii greceşti de la Sud, care a deznaţionalizat masele de aromâni limitrofe cu populaţiile greceşti şi i-a absorbit încontinuu elementele de elită;
3. Acţiunea devastatoare a triburilor albaneze turcite, incitate de stăpânirea turcească, venită din coaste, care a rupt şira spinării şi continuitatea teritorială, prin răvăşirea făcută centrului moscopolean, în care se înfiripase o viaţă citadină pur aromânească;
4. Devastările produse în regiunile aromâneşti de luptele de gherilă începute încă din secolul al XVIII-lea, contra „păgânului," adică a stăpânirii turceşti, şi sfârşită în războiul civil din ultimul deceniu din Grecia.
Cu toate aceste atacuri concentrice, situaţia aromânilor n-ar fi devenit atât de critică dacă ei n-ar fi avut calitatea – care în acelaşi timp este şi un mare defect – de *popor ferment*. Idealismul lor înnăscut i-a făcut să sângereze de multe ori pentru cauze care nu erau ale lor. Neastâmpărul creator i-a făcut să se risipească printre alte popoare dând naştere la acele exoduri în diasporă care totdeauna au însemnat o gravă sciziune a elementelor de elită de masa poporului. La aceste neajunsuri s-a mai adăugat unul care este propriu zilelor noastre: deplasările de populaţie de la ţară spre oraş.
Acest fenomen este conexat cu dezvoltarea economică a unei ţări, cum am văzut şi mai înainte: pe măsură ce o ţară progresează economiceşte, se reduce şi procentul populaţiei închinată agriculturii sau păstoritului. Mulţi gânditori politici, începând cu Benjamin Constant, de acum un secol şi mai bine au văzut în această deţărare un mare neajuns pentru formarea unei clase conducătoare echilibrate. Un contemporan de-al nostru, Oswald Spengler, vedea în tendinţa de deţărare şi orăşenizare, o cauză principală în decadenţa Occidentului. La aromâni neajunsul este mare şi pe plan etnic: de la distrugerea centrelor citadine în urma năvălirilor barbare, ei

nereuşind să-şi creeze oraşe naţionale, surplusul de populaţie şi exodul specific vremurilor moderne, de care am amintit, îi împing la contopirea în conglomeratele citadine heterogene. Ori, aceasta ar însemna dispariţia etnică, fiindcă fenomenul se petrece contemporan cu secarea izvoarelor de la munte. Situaţia este cu atât mai gravă, cu cât acest fenomen are loc indiferent dacă regimul statal este de structură naţională şi democratică, sau de structură totalitară comunistă.

Din cauza tuturor acestor împrejurări vitrege, mulţi sunt aceia dintre cercetători care văd situaţia aromânilor periclitată nu numai în diaspora lor, dar chiar şi la locurile de origine unde s-au conservat în mase mai compacte.

La 1876, Elisee Reclus scria: „Deşi foarte mândri de originea lor latină,… nu pot decât să se elenizeze puţin câte puţin, din cauza mediului care-i înconjoară."[157]

„Fără a vrea să-şi nege naţionalitatea – scrie Weigand în 1894 – dimpotrivă, un aromân va fi mândru, pentru că în ţinuturile în care locuiesc ei sunt superiori prin inteligenţă şi avere atât slavilor cât şi albanezilor, totuşi el preferă să se alăture partidei greceşti, fiindcă trăieşte în mijlocul poporului grec şi fiindcă ar fi zadarnic să lupte contra destinului."[158]

„Este un popor care dispare... Este aproape un popor desrădăcinat." (Cvijic)[159]

„Jumătate de milion de vlahi sau aromâni, care trăiesc în afara acestei Românii Mari, pe malurile Dunării bulgare, ale Timocului sârbesc, pe munţii Macedoniei şi ai Pindului, se servesc de limba română: dar nu este aici, înecat în greceşte sau slavă, decât un idiom local, fără influenţă civilizatoare, naţională. Este încă o dovadă de rolul politic foarte limitat al limbii."[160]

„Cuţo-vlahii din Macedonia – scrie Meillet la 1918 – separaţi de regatul României, nu au interes să-şi păstreze graiul de tip român."[161]

Şi, în sfârşit, profesorul sârb D.I. Popovici, le vede pecetluită soarta după împărţirea Peninsulei Balcanice în mai multe state naţionale, iniţiată prin tratatul de pace de la Bucureşti (1913) şi consacrată prin cel de la Paris din 1919.

„Războiul mondial – scrie el la 1934 – a rezolvat şi problema aromânilor. Acum câteva decenii trebuia să se ţină cont de ei ca un grup etnic. Se evaluau la 100.000, jumătate de milion şi chiar un milion şi jumătate. În timpul turcilor acei aromâni care erau dedicaţi păstoritului, puteau să transmigreze cu turmele lor, din Rodopi la Pind şi coastele albaneze şi invers, după anotimpuri; „Ţânţarii" (n.n. – luat în sens de negustori) şi „Pecalbarii" (n.n. – emigranţii temporari) puteau să facă negoţ pe o întinsă rază de afaceri. Crearea de state naţionale i-a constrâns să asume cetăţenia statului în care s-au găsit la întâmplare. Graniţele noilor state au fost trasate pe teritoriile lor etnice. Nu mai au oraşe locuite de ei; trăiesc îngrămădiţi pe înălţimi *(appollaiati)* în sate râpoase, golaşe, inaccesibile, adesea invizibile. Coloniile lor mai mari, vreo zece, sunt împărţite între patru state, Grecia, Iugoslavia, Albania şi Bulgaria. Zilele grupului etnic aromân sunt numărate. S-ar putea conserva încă 40-50 de ani, mai mult nu."[162]

După această împărţire, a urmat o politică de deznaţionalizare forţată, folosind toate mijloacele de care poate dispune un stat modern (şcoală, biserică, armată, presă etc.) şi cu deosebire deplasări de populaţie sau infiltrări (colonizări) organizate, fapt care a sfărâmat şi mai mult unitatea etnică a aromânilor, destul de hărţuită – cum am văzut – de vicisitudinile istorice.

O încercare de salvare etnică s-a făcut după 1925-1935 prin colonizarea în Cadrilater (Dobrogea veche) când aparţinea României.

Evenimentele care au urmat, nu numai că n-au permis desăvârşirea acestei operaţiuni de repatriere (care prin însăşi natura ei nu putea avea un caracter integral) dar şi cele câteva zeci de mii de persoane colonizate, au fost risipite pe întreg teritoriul României, din considerente politice.

Astfel că şi problema redeşteptării lor naţionale (româneşti) care prin absorbirea intelectualilor spre Ţara Românească continua vocaţia lor pentru diasporă, a avut ca epilog tot o risipire, care le-a împiedicat *legarea de pământ*. În această lumină, apare plină de înţeles dramatic mărturisirea unui intelectual român, crescut la şcolile greceşti, Dr. Atanase. Aceasta a fost făcută lui Gustav Weigand acum aproape trei sferturi de veac: „Noi aromânii ne-am născut într-o zodie rea."[163]

Acestea sunt perspectivele care, mai devreme sau mai târziu, ameninţă toate diasporele şi toate popoarele ce, înainte de a se consolida temeinic pe un teritoriu propriu destul de spaţios, se risipesc din impulsuri congenitale, printre alte popoare, violând legea naturală a teritoriului. Aceste popoare dispar de pe firmamentul etnic, fermentând şi luminând – după structura lor – alte popoare. Este un destin de neînlăturat.

De aceea, dacă limba naţională ar fi elementul esenţial pentru fiinţa unui popor, soarta aromânilor – cum au prezis cercetătorii amintiţi mai sus – ar fi pecetluită. Dar, cum scrie Eminescu: „limba singură nu constituie naţionalitatea, şi calităţile morale şi intelectuale ale rasei au o însemnătate mult mai mare."[164]

De altfel, nu există popor care în decursul istoriei sale să nu-şi fi schimbat o dată sau de două ori limba, sub influenţa elementelor exterioare. În această perspectivă, aromânii, aşa de consistent închegaţi ca substanţă biologică, cum am văzut, printr-o serie de împrejurări, nu numai că vor dăinui, chiar dacă şi-ar pierde limba, dar vocaţia lor de popor ferment se va manifesta mai nestingherit în tot spaţiul sud-estului european. Prin conservarea mai bine a sintezei antice traco-iliro-elină, la care s-a adăugat succesiv pragmatismul latin şi, într-o doză mai mică, ceva din reveria slavă, precum şi prin elementele deznaţionalizate în decursul veacurilor, pe întreaga arie balcanică, din Slovenia nordică şi Hemus până la Taigetul peloponezian, aromânii constituie de fapt, factorul comun şi cheagul popoarelor din acest sector european. Acest lucru, coroborat cu înrudirea de sânge ce există cu marea masă a românilor carpatici (daco-români), poate însufleţi acea unitate balcanică care, închegată – cum am arătat cu alt prilej,[165] – ar valorifica atâtea comori de simţire şi gândire ce zac genuine în sânul acestor popoare. Căci, cum releva Renan, în epoca modernă „este nevoie cel puţin de drenajul a treizeci sau patruzeci milioane de oameni pentru a produce un mare poet, un geniu de prim rang; o societate de cinci sau şase milioane ajunge la acest rezultat destul de greu. Geniul rezultă dintr-o porţiune de omenire reamestecată, purificată, presată, distilată şi concentrată. O mică planetă n-ar avea geniu."

Nici miracolul grec n-a făcut excepţie de la această regulă. Căci dacă s-ar scruta mai bine realităţile antice, se va vedea că sub egida elenică, au mers în convergenţă gândurile şi simţirile tuturor populaţiilor traco-ilire din sectorul balcanic, unde adesea veneau să se inspire poeţii şi gânditorii greci, mulţi din ei fiind chiar produsul amestecului cu aceste popoare. În această perspectivă, jertfa aromânilor (*„donnant genereusement a tous, ils se sont dissous"* – D.I. Popovici) îşi va căpăta un sens mai profund. Popoarele balcanice unite s-ar putea astfel insera mai bine în procesul istoric al unităţii europene, cerut de noile timpuri; iar vocaţia de popor ferment a

aromânilor va găsi un spațiu de mai mare respirație, spre binele tuturor, aşa cum îi îndeamnă firea lor practică dar şi idealistă şi creatoare. Vlahii vor continua să se distingă – aşa cum am văzut şi în ținuturile unde au fost deznaționalizați – prin felul lor specific de a fi. Ei vor continua să fie – ca să folosim expresia dată de popoarele conlocuitoare – *„ca sarea în bucate.”*
Dar situația privită drept în față, nu trebuie considerată atât de disperată. Forța unei națiuni este de multe ori nebănuit de mare. Mai ales când este aproape de dispariție. Ea izbucneşte teluric şi, dacă găseşte o conjunctură favorabilă, poate schimba cursul destinului istoric. *Aromânii nu trebuie să piardă speranța!*

Concluzie

Din cele expuse în cursul acestui studiu, s-ar putea desprinde în rezumat următoarele:
1. Toți etnografii sau istoricii, care s-au ocupat de popoarele din sud-estul european, au recunoscut aromânilor (macedo-românilor) *caracterul de popor ferment* care, cu abnegație de sine, a contribuit sub diferite forme, ca fomentatori de revoluții, întreprinzători comerciali şi industriali, ctitori de aşezăminte etc., la progresul popoarelor conlocuitoare.
2. Acest impuls dinamic, generos şi practic, i-a venit elementului aromânesc în primul rând, de la predispozițiile rasiale, moştenite de la traco-iliri, disciplinate de pragmatismul dimensiunii latine şi potențate aproape două milenii, în acelaşi mediu geografic specific Peninsulei Balcanice, centrifugal şi cantonal, care favorizează individualismul excesiv.
3. Vicisitudinile istorice care l-au răvăşit şi risipit de timpuriu, înainte de a se fi închegat desăvârşit ca nou popor, înghesuindu-l în regiunile muntoase, l-au privat de centrele citadine de la câmpie care sunt pilonii oricărei formații statale. Pe de altă parte, presiunea masei slave, hărțuielile bandelor albaneze turcite şi continua influență a prestigioasei culturi eleno-bizantine, i-au îngreunat refacerea unității teritoriale şi crearea de unități politice, sub egidă proprie de lungă durată.
4. Prolificitatea naturală în nişte munți puțin accesibili, endogamia tribală într-o viață austeră de familie, libertatea de care s-a bucurat tot timpul, peregrinările cu turmele sau caravanele pe întreg cuprinsul Peninsulei Balcanice, sărăcia solului şi nostalgia bunei stări pierdute şi setea de putere şi glorie, i-au oțelit caracterul şi i-au îndrumat energia lui nativă spre cadrul larg al diasporei.
5. Lupta dură de pătrundere şi afirmare în diferitele medii, caracteristice spațiului sud-estului european, populat de un mozaic de popoare, i-a făcut pe aromâni să-şi înmănuşeze tenacitatea într-o suplețe care adesea merge până la completa mimetizare în sânul nației în care activau. Evitarea muncilor grele – reminiscențe ale vieții pastorale – le-a stimulat inteligența şi spiritul de inițiativă pentru îndeletniciri de calitate.
6. Firea idealistă şi entuziastă de munteni, cu setea ei de glorie, combinată cu calculele reci negustoreşti, dar nealterată de ele aşa cum se întâmplă şi cu alte popoare ferment – a făcut din ei adepți sinceri ai idealurilor naționale ale diferitelor popoare, mai ales balcanice (greci, albanezi, sârbi şi bulgari) cu care se simt instinctiv legați, atât prin substratul etnic traco-ilir comun, cât şi prin masele de aromâni contopite cu aceste popoare.

7. Continua eroziune etnică precum şi condiţiile politice nefavorabile, create după războaiele balcanice (1913), şi agravate de cele două războaie mondiale, prin trasarea de graniţe pe teritoriul lor etnic, nu numai că le-a accelerat deznaţionalizarea din cauza unei politici şoviniste inaugurate atunci, dar le-a îngreunat şi mişcările pe un spaţiu mai larg, necesitat de vocaţia lor pentru diasporă.

8. Ca popor ferment, esenţialul pentru aromâni nefiind limba ci consistenţa construcţiei lor sufleteşti specifice, ei vor putea supravieţui şi îndeplini misiunea lor şi sub egida altor limbi, aşa cum se observă până acum la vlahii deznaţionalizaţi în Grecia, Serbia, Bulgaria şi Albania.

9. În noua fază istorică, vocaţia internaţională a aromânilor, manifestată în ultimele veacuri, când a fost agent principal între sud-estul european şi Occident, pentru vehicularea atât a bunurilor materiale cât şi a celor culturale, poate servi la închegarea unităţii balcanice şi la înserierea acestei unităţi în marea unitate europeană cerută de noile timpuri.

10. În general – cu toată situaţia precară, sub raportul etnic – acum, când noţiunea de popor capătă un sens mai elastic, misiunea istorică a aromânilor, nu numai că nu se va termina, dar are perspectiva de a se afirma într-un cadru mult mai mare şi mai organic.

Aceasta ar constitui singura compensaţie pentru un popor care, după romanizarea lui de acum două milenii, riscă să-şi piardă încă o dată limba, fapt care se întâmplă cu toate diasporele popoarelor ferment.

Situaţia aromânilor e grea. Dar energia declanşată de primejdia dispariţiei etnice, într-o conjunctură prielnică, ar putea schimba destinul istoric, salvându-i de la pieire.

Note bibliografice

Notă preliminară
Pentru a se asigura o cât mai mare obiectivitate a celor expuse în acest studiu, s-a dat preferință metodei de a se reproduce în original citatele din limbi străine, chiar dacă prin aceasta s-a îngreunat uneori cursivitatea expunerii.

1. În „*Revue Internationale des Etudes Balkaniques*," anul I, tom. I, pag. 330 (Beograd 1934), ridicându-se problema că pentru denumirea aceluiaşi element etnic – în speță aromân – colaboratorii revistei au folosit nume diferite: *valahi* (Truhelka), *aromâni* (Skok), *macedoromâni* (Capidan), redacția revistei a optat pentru denumirea de *aromâni*. „*Deşi* – scrie redacția – *ultimul termen a dobândit deja dreptul de cetate dat fiind adoptarea sa de către diferiți savanți şi timpul destul de lung de când se întrebuințează, nu este într-adevăr exact, pentru că desemnează, de pildă, şi pe aromânii din Mețova, târg care nu este situat în Macedonia, ci în Epir...*"
2. „*Revue Internationale des Etudes Balkaniques*:" Beograd (1-11; 611) *citat de* Th. **Capidan** în: *Macedo-Românii*, Bucureşti, 1924, pag. 178.
3. *Aromânii, numindu-se ei înşişi aşa, va trebui reținut acest nume ori de câte ori este vorba de românii din Peninsula Balcanică, afară de Megleno- şi de Istro-Români.* Problema însă nu se rezolvă complet nici aşa. Se ştie că în noțiunea *aromâni* se includ, cum remarcă Pericle Papahagi în *Basme Aromâne* (Glosar, pag. 535-536), şi *fărşeroții, muzechiarii, sămărniații* şi toți câți nu pun proteticul **a** înaintea lui **r**, care se cheamă ei înşişi *rumăni* şi nu aromâni. Pe lângă acestea, mai este denumirea de *țânțari*, dată cu deosebire negustorilor şi meseriaşilor aromâni din Iugoslavia şi Bulgaria. De asemenea sunt masele compacte de *daco-români* din Valea Timocului şi regiunea Vidinului, care se găsesc tot în Peninsula Balcanică. De aceea folosirea alternativă a denumirii de *aromâni* şi *macedo-români* devine necesară.
4. Mehedinți (Simion): *Rumanien, das Land und sein Volk*, Bukarest, 1943, pag. 106.
5. Enciclopedia Italiana: Ediția 1929, vol. IV, pag. 56.
6. Stadtmuller (Georg): *Geschichte Sudosteuropas*, Munchen, 1950, pag. 98.
7. Cvijic (Jovan): *Citat de* Th. **Capidan** în: *Aromânii*, Bucureşti, 1932, pag. 154.
8. Cvijic (Jovan): *Antropogeografski problemi balkanskag paluostrava*, Beograd, 1902. *citat de* Alexandre **Rubin** în: *Les Roumains de Macedoine*, Bucarest, 1913, pag. 112.
9. Randi (Oscar): *Il Fenomeno degli Aromuni*, Zara, 1939 – XVII, pag. 5.
10. Pouqueville (F.C.H.L.): *Voyage dans la Grece*, vol. II, ed. II, pag. 353.
11. Leake (W. Martin): *Research in Greece*, London, 1814, pag. 373.
12. Weigand (Gustav): *Die Aromunen*, vol. I, pag. 266. *Citat de* Th. Capidan în: *Aromânii*, pag. 37.
13. *Redăm înălțimile unor comuni*: Călarlu (Kalarites) 900 m; Băiasa 948; Aminciu (Mețova) 1145; Samarina 1600; Perivole 1282; Molovişte 1087; Moscopole 1150; Nijopole 1040; Magarova-Tarnova 800-900; Neveasta (Nevesca) 1360; Blața 1200; Livezi 1245; Selia de Jos 1400.
14. Cvijic (Jovan): *Citat de* Th. **Capidan** în: *Aromânii*, pag. 37.
15. Schultze (L.): *Makedonien: Landschaft und Kulturbilder*, Jena, 1927.

16. După Nicolae **Iorga**: „Ceeace se spune în anumite manuale rău redactate de istorie națională, că păstorii sunt nomazi, este o mare greşeală. Păstorii nu sunt nomazi decât în sensul că-şi schimbă periodic locuința cu altă locuință anumită, având două aşezări: una de vară şi alta de iarnă, fie că e vorba de păstorii din Pirinei, de cei din Apenini, din Pind ori de Mocanii noştri din Carpați; ei nu se strămută dintr-o țară în alta ci numai circulă potrivit cu anotimpurile pe aceeaşi bază teritorială." *Citat de* Th. **Capidan** în: *Românii Nomazi*, *„Dacoromania*," Anul IV (1924-1926), pag. 187.
17. Pouqueville (F.C.H.L.): Op. Cit. Pag. 353.
18. *Citat de* Tache **Papahagi** în *Românii din Albania*, pag. 71. Vezi şi Mary Adelaide **Walker**: *Through Macedonia there Albanian Lakes*, London, 1860, pag. 137.
19. Kanitz (F.): *Serbien historische ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859-1868*, Leipzig, 1868. *Citat de* Th. **Capidan** în: *Macedo-Românii*, Bucureşti, 1942, pag. 177.
20. Weigand (Gustav): *Ethonographie von Mazedonien*, Leipzig, 1924, pag. 36.
21. Kanitz (F.): Op. Cit. Pag 322.
22. Gazdaru (D): *Contribuția românilor la progresul cultural al slavilor* (*„Cuget Românesc*," Buenos Aires – anul II, No. 3, pag. 159). Vezi şi Dr. Svetislav **Stefanovici** *„Die Legende von Bau der Burg Skutari." Ein Beitrag zur interbalkanischen und vergleichenden Sagenforschung.* (In: *„Revue Internationale des Etudes Balkaniques*" – Beograd – An. I, Tom. I, pag. 188-220). Vezi şi Mircea **Eliade**: *Manole et le Monastere d'Argeş* (In *„Revue des Etudes Roumaines*" – Paris – 1957, III – IV, pag. 7-28).
23. Gesemann (Gerhard): *Mazedonien*, pag. 4.
24. Burnouf (Emile): *Citat de* Benedetto de **Luca** în: *„Gli Aromeni nel nuovo assetto Balcanico,"* Roma, 1919, pag. 12 şi nota de la pag. 38.
25. Prof Dr. D.I. **Popovici**: A fost primul dintre învățații străini care s-a ocupat – cum relevă Oscar **Randi** în studiul său *„Il fenomeno degli Aromuni*" (pag. 10) – cu preocupări ştiințifice pentru aromâni. El a publicat în 1928 un studiu de 136 de pagini asupra aromânilor intitulat: *„O Cincarima*" (*„Priloz titanju postenka nase carsije*" – *„Contribuții la problema formării pieței sârbeşti*") pe care l-a tipărit în a doua ediție în 1937 amplificată la 520 de pagini. Prima ediție a fost tradusă de C. **Constante** în româneşte sub titlul: *„Despre Aromâni,"* Bucureşti 1934. Citatele ce vor urma se vor referi la prima ediție.
26. Michalopoulos (Phanis): *Moschopolis or the Athens of Northern Epirus under Turkish domination*, Athens 1941. *Citat de* Serge A. **Gialistras**: *„Hellenism and its Balkan Neighbours during recent years."* Athens 1945, pag. 175. *A se vedea şi*: Alexander **Peez** – *Die griechischen Kaufleute in Wien* – S. A. „Neuen Freien Presse," Wien 1888.
27. Revai Nagy Lexikona: *Nemzetek enciklopediaja* (*Enciclopedia Națiunilor*) – vol. XVI, pag. 82, Budapesta 1924. *Citat de* Th. **Capidan** în *„Macedo-Românii din Principatele Române, Transilvania şi Ungaria*" în *„Calendarul Românului Macedonean,"* Bucureşti, pag. 65.
28. Ibid: pag. 57-61. *A se vedea şi* Anastase N. **Hâciu** *„Aromânii" (Comerț, industrie, arte, expansiune, civilizație)* – Focşani 1936, cartea a II-a: *„Negustorii Aromâni şi coloniile lor în Austro-Ungaria,"* pag. 295-368.
29. Bologa (Dr. V.): *Ştiri despre aromânii din Austria la începutul veacului trecut.* (În: *„Anuarul Institutului de istorie națională*" – V –) *Citat de* Anastase **Hâciu**, op. Cit. Pag. 608. *Vezi şi*:

„Închinare lui N. Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani” (1931), pag. 31. *Citat de* Th. **Capidan**, op. Cit. Pag. 58.

30. Capidan (Th.): Op. Cit. Pag. 66. Pentru denumirea naționalităților în Peninsula Balcanică. *A se vedea*: Vasile N. **Christu**, *„Ochrida în secolul al XIX-lea din punct de vedere istoric și cultural.”* (Extras din revista *„Graiul Românesc,”* București, an. IV, no. 6-7-8, 1930, pp. 1-30).

31. Capidan (Th.): *„Macedo-Românii” (Etnografie – Istorie - Limbă)*, București 1942, pag. 207. Această neglijență se observă și la unii conaționali ai lui **Thunmann** (1774) din zilele noastre, adică după aproape două veacuri de cercetări laborioase asupra aromânilor. Specialiști în problemele sud-estului european, ca Josef **Marz** (a se vedea: *„Gestaltwandel des Sudostens”* – Berlin – 1942, pag. 197-198 și Georg **Stadtmuller**: *„Geschichte Sudosteuropas,”* Munchen, 1950) continuă a prezenta drept „greci” o serie întreagă de eminente personalități care au jucat un important rol istoric și a căror origine aromânească este incontestabilă.

32. *Citat de* Oscar **Randi** în: *„Il fenomeno degli Aromuni,”* Zara 1939, pag. 10. *Vezi și* Anastase **Hâciu**, *„Aromânii,”* pag. 388.

33. *Vezi* Nicolae **Iorga** în conferința: *„Medicii și medicina în trecutul românesc,”* 1919. *Citat de* Anastase **Hâciu**, op. Cit. Pag. 608.

34. Gialistras (Serge A.): Op. Cit. Pag. 175.

35. Aravantinos (P.): *„Hronografia tis Ipiru,”* t. II, pag. 333, 343-345, Atena, 1856. *Citat de* V. **Diamandi-Aminceanul** în *„Istoria Românilor din Peninsula Balcanică”* (1938), pag. 11.

36. Evans (Sir Arthur I.): *„Who the Macedonians Are”* – articol publicat în *„London Times.” Citat în „The Case for an Autonomus Macedonia” (A Symposium)* edited by Christ **Anastasoff**, pag. 36, St. Louis, Indianopolis.

37. *Vezi* F. **Pascu** în *„Rumanische Elemente in der Balkansprachen,”* 1924.

38. Pouqueville (F.C.H.L.): *„Voyage en Grece,”* Tom. II, ed. a II-a, Paris, 1820-1821, pag. 352.

39. Weigand (Gustav): *Etnographie bon Mazedonien*, Leipzig 1924, pag. 51.

40. Berard (Victor): *La Turquie et l'Hellenisme contemporain.* Paris 1904, pag. 249.

41. Popovici (D.J.): Op. Cit. (traducere C. Constante), pp. 133-134.

42. Maconi (Vittorio): *Etnologia Sociale.* Roma, 1953, pp. 33-34.

43. Cvijic (Jovan): *La Peninsule Balkanique.* Paris 1918, p. 33.

44. Ancel (Jacques): *L'Unite balkanique* în *„Revue Internationale des Etudes Balkaniques,”* Beograd, 1934, an. I, tom. I, pag. 118.

45. Cvijic (Jovan): Op. Cit. Pag. 36.

46. Cvijic (Jovan): Op. Cit. Pag. 36.

Sunt unii care consideră pe vechii traci, frigieni, carieni, etrusci sau actualii albanezi, ca ramuri mai mult sau mai puțin amestecate ale pelasgilor al căror centru era Tesalia.

47. Cvijic (Jovan): Op. Cit. Pag. 28.

48. Cvijic (Jovan): Op. Cit. Pag. 27.

49. Cvijic (Jovan): Op. Cit. Pag. 27.

Muntenegru este un adevărat cimitir al neamului românesc. *Vezi* D. **Gazdaru**: *Contribuția Românilor la progresul cultural al slavilor,* în *„Cuget Românesc,”* An. II, No. 1, pag. 3-17; No. 2, pag. 70-82, No. 3, pag. 149-168. Vezi și Tache **Papahagi**: *Antologie Aromânească,* București 1922, Pag. XVIII.

50. Cvijic (Jovan): Op. Cit. Pag. 31-32.
51. Murnu (G.): Vezi: *„Vlahia Mare”* – (*Istoria Românilor din Pind*) – Bucureşti 1913, nota de la pag. 57: „E numele dat Macedoniei ca parte integrantă a Bulgariei politice, de când Macedonia era cucerită de bulgari şi mai ales de când ţarii îşi aveau reşedinţa în Ohrida; el, după cum vedem din Kekavmenos, se va fi păstrat în popor şi după aceea câtăva vreme, dar mai târziu dispare cu totul.” S-ar putea însă să fie şi munţii din Bulgaria propriu-zisă, dat fiind că aromânii din Pind, Grămoştenii de pildă, sau Sărăcăcianii, au mers cu turmele lor, în acele părţi, până în secolul trecut.
52. Cvijic (Jovan): Op. Cit. Pag. 312.
53. Cvijic (Jovan): Ibid., pag. 399.
54. Cvijic (Jovan): Ibid., pag. 475.
55. Pittard (Eugene): *Les Peuples des Balkans.* Paris 1920, pag. 243.
56. Ancel (Jacques): *L'Unite Balkanique*, op. cit. pag. 130.
57. Pittard (Eugene): Op. Cit. Pag. 624.
58. Berard (Victor): Op. Cit. Pag. 145.
59. Berard (Victor): Ibid., pag. 149-151.
60. Pittard (Eugene): Op. Cit. Pag. 242.
61. Pittard (Eugene): Ibid., Pag. 258.
62. Jirecek (C.): *Das Furstenthum Bulgarien.* Leipzig 1889, pag. 119.
63. Keramopulos (A.): *Ti einai oi Kutsovlahoi (Ce sunt Kutsovlahii).* Atena 1939, pag. 87-88.
64. Gersin (K.): *Macedonien und das turkische Problem.* Wien 1903, pag. 34. (*Citat de* Alexandre **Rubin** în *„Les Roumains de Macedoine,”* Bucarest 1913, pag. 112-113).
65. Pouqueville (F.C.H.L.): Op. cit. pag. 393.
66. Weigand (Gustav): *Die Aromunen*, vol. I-II. Leipzig 1894-1895.
67. Pittard (Eugene): Op. cit. pag. 58.
68. Cvijic (Jovan): Op. cit. pag. 398.
69. Xenopol (A.D.): *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, Madrid, 1953, I, pag. 41.
70. Hoffmann (Walter): *Rumanien von heute.* Leipzig 1942, pag. 41.
71. Marz (Josef): *Die Rolle des Raumes in der Entwicklung der Balkanstaaten.* (In: *„Revue Internationale des Etudes Balkaniques,”* an. I, Tom. I. Beograd 1934, pag. 274).
72. Stadtmuller (Georg): *Geschichtliche Ostkunde.* Munchen 1959. pag. 61.
73. Ancel (Jacques): Op. cit. pag. 132.
74. Stadtmuller (Georg): Op. cit. pag. 121.
75. Pouqueville (F.C.H.L.): *„Voyage en Grece,”* Tom. II, ed. a II-a, Paris, pag. 340.
76. Cousinery (E.M.): *Voyage en Macedoine.* Paris 1831.
77. Duca (Neofit): *A se vedea*: *„Logos peri Katastaseos skolein”* în *„Maximou Tiriu logos,”* Viena, 1810, pag. 33-40. *Citat de* Pericle **Papahagi** în *„Scriitori aromâni din secolul al XVIII-lea,”* 1909, pag. 15, 5.
78. Duca (Neofit): *A se vedea*: *„Logos peri Katastaseos skolein”* în *„Maximou Tiriu logos,”* Viena, 1810, pag. 33-40. *Citat de* Gaetano **Petrotta** în *„Svolgimento storico della cultura e della litteratura albanese.”* Palermo 1950. Pag. 9.
79. Jirecek (Const. Jos.): *Geschichte der Bulgaren.* Praga 1876. Pag. 67.

80. Jirecek (Const. Jos.): *Geschichte der Bulgaren.* Praga 1876. Pag. 67. Vezi *Cantacuzen*, *citat de* Anastase **Hâciu**, op. cit., pag. 142.
81. Randi (Oscar): *„I Popoli Balcanici."* Roma 1929, pag. 14-15.
82. Randi (Oscar): Ibid., pag. 31.
83. Randi (Oscar): Ibid., pag. 31. Pentru documentare *a se vedea „Vlahia Mare" (980-1259),* studiu istoric după izvoare bizantine ale Prof. G. **Murnu**, Bucureşti 1913.
84. Xenopol (A.D.): *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, Madrid, 1953, I, pag. 207.
85. Xenopol (A.D.): Ibid., pag. 213.
86. Stadtmuller (Georg): *Geschichte Sudosteuropas,* Munchen, 1950, pag. 98.
87. Enciclopedia Italiana: 1929 – vol. IV, pag. 561.
88. Roesler (Robert): *Romanische Studien.* Leipzig 1871. pag. 110.
89. Rambaud (A.): *L'Empire grec au dixieme siecle.* Paris 1870. pag. 20. (*Citat de* G. Murnu, op. cit., pag. 151).
90. Rambaud (A.): *L'Empire grec au dixieme siecle.* Paris 1870. pag. 20. Această pornire împotriva grecilor se observă atât la românii din Hemus, cât şi la cei din Pind. „Ioniță – scriu istoricii francezi Lavisse şi Rambaud – consideră pe greci – uzurpatori ai imperiului lui Constantin cel Mare şi dimpotrivă pe români adevărații moştenitori." Ei se mândreau cu titlul de „Romaiocton"... Ura specială a aromânilor din Pind față de greci se observă şi din relatarea rabinului Benjamin de Tudela: „Pe evrei îi despuiau, pe când pe greci îi omorau."
91. Hopf (C.): *Citat de* G. **Murnu**, op. cit., pag. 67.
92. Hopf (C.): *Citat de* G. **Murnu**, op. cit., pag. 67. Cronicarul bizantin Franzes scrie că la anul 6970 Murad s-a dus în Marea Vlahie şi a revenit după ce a pus lucrurile în ordine. (Cartea V, cap. 19). *Citat de* N. **Papahagi** în *„Les Roumains de Turquie,"* Bucureşti, 1905, pag. 31.
93. Pouqueville (F.C.H.L.): Op. cit., vol. II, ed. a II-a, pag. 159.
94. Aravantinos (P.): Op. cit, vol I, pag. 186-187.
95. Aravantinos (P.): Op. cit, vol I, pag. 186-187. La 1250 la moartea lui Frederic al II-lea, în locul Podestatilor (dei Podesti) au fost create 12 sfaturi de bătrâni (anziani) pentru fiecare sector (sestiere) şi un căpitan, pentru apărarea drepturilor poporului. Această organizare a constituit primul guvern cu adevărat popular. (*Esposizione critica-esegetica in prosa della Divina Comedia di Dante* - 1920). Salvatore Sciulo.
96. Cvijic (Jovan): Op. cit, pag. 402.
97. Popovici (D.J.): *Citat de* Oscar Randi în *„Il fenomeno degli Aromuni,"* pag. 10.
98. Cvijic (Jovan): Op. cit, pag. 163.
99. Cvijic (Jovan): Ibid., pag. 475-476.
100. Cvijic (Jovan): Ibid., pag. 31.
101. Jirecek (Const. Jos.): *Geschichte der Bulgaren. Citat de* G. **Murnu**, op. cit., pag. 67.
102. Roesler (Robert): Op. cit., pag. 111.
103. Pouqueville (F.C.H.L.): Op. cit., vol. II, ed. a II-a, pag. 330.
104. Cantu (Cesare): *Histoire universelle*, Paris, vol. XIX, p. 215.
105. Kanitz (F.): *Serbien Historisch- etnographische Reisestudien aus den Jahren 1859-1868.* Leipzig (1868). *Citat de* Th. **Capidan** în *„Macedo-Românii,"* Bucureşti, 1942, pag. 199.
106. Marz (J.): Op. cit., pag. 275-276.

107. Murnu (George): Op. Cit., pag. 183.
108. Randi (Oscar): *Il fenomeno degli Aromuni,* Zara, 1939, pag. 14.
109. Berard (Victor): Op. cit., pag. 10.
110. Berard (Victor): Op. cit., pag. 10. *Citat de* Th. **Capidan**, op. cit., pag. 198.
111. Giese (Wilhelm): *Die Bedeutung der Rumanischen Kultur im Rahmen der Mittelmeerkultur.* S. A.R. (*Acta Philologica*, tom. II, Roma 1959, p. 28).
112. Randi (Oscar): Op. cit., pag. 13-14.
113. Randi (Oscar): Op. cit., pag. 13-14. Sunt unii, de pildă, ca Dl. N. Lahovary, (vezi: „Quelques souvenirs de ma mission en Albanie," în *Noul Album Macedo-Român*, Freiburg, 1959, pag. 125) care atribuie aptitudinile comerciale ale aromânilor „substratului preroman mediteranian," ce se vede atât în tipul lor cât şi în înclinarea „comme les autres mediteraneens, pgeniciens de l'antiquite, grecs ou italiens, au negoce, meme avec les pays lointains." În acest caz cele două dimensiuni ale elinilor omerici simbolizate de impulsivul muntean Achile şi isteţul marinar Ulise, s-ar găsi şi în structura etnică a aromânilor în Haiducii Armatoli munteni şi în iscusiţii negustori care operează în diasporă peste mări şi ţări.
114. A se vedea I. **Neniţescu**: *„Călătorie la românii din Macedonia."* Bucureşti.
115. Jirecek (C.): Op. cit., pag. 113.
116. Capidan (Th.): Op. cit., pag. 205. (De la Cosma au făcut Cosmischi, Gabra = Gabrovschi (unchiul Mitropolitului Şaguna), Derra = Derrovschi, Mutu = Mutovschi etc.).
117. Popovici (D.J.): *Citat de* Oscar **Randi**, op. cit., pag. 10.
118. Jirecek (C.): Op. cit., pag. 217.
119. Kanitz (F.): *Citat de* E. **Picot** în *„Les Roumains de la Macedoine,"* Paris, 1875.
120. Jirecek (C.): Op. cit., pag. 113.
121. Weigand (Gustav): *Die Aromunen,* vol. I, pag. 66.
122. Averoff (Evanghel A.): *Latura politică a problemei Kutzovlahe.* Atena, 1948, pag. 19.
123. Popovici (D.J.): *Citat de* Oscar **Randi**, op. cit. pag. 12.
124. Capidan (Th.): Op. cit., pag. 201.
125. Kankov (V.) (Cancioff): *Makedonia.* Sofija 1900. pag. 10,109,110. *Citat de* Alex. **Rubin**, op. cit. pag. 56-57.
126. Rangabe (Rizo): În revista *„Pandora,"* Atena, 1956, *citat de* Al. **Rubin**, op. cit. pag. 55.
127. Bouchie de Belle (Edmond): *La Macedoine et les Macedoniens.* Paris, 1922.
128. Bouchie de Belle (Edmond): *La Macedoine et les Macedoniens.* Paris, 1922. *Citat de* Alex. **Rubin**, op. cit. pag. 52.
129. După unele tradiţii (vezi A. **Hâciu**, *„Aromânii,"* pag. 82), Karagheorghevici era de origine aromân, trăgându-se dintr-o familie provenită din Furca (Pind).
130. După **Cvijic**, Milos Obrenovici a fost originar din Era (Stari Vlahi). Op. cit. pag. 298.
131. Popovici (D.J.): *Citat de* Oscar **Randi**, op. cit. pag.11.
132. Cvijic (Jovan): Op. cit, pag. 401.
133. Weigand (Gustav): *Ethnographie von Mazedonien.* Pag. 33.
134. Randi (Oscar): Op. cit., pag. 13.
135. *A se vedea* în această privinţă A. **Hâciu**, *„Aromânii,"* notele de la pag. 334 şi 574.
136. Cvijic (Jovan): Op. cit, pag. 402.

137. Popovici (D.J.): *„O Cincarima,"* traducere în româneşte de C. **Constante**, pag. 133-134.
138. Pouqueville (F.C.H.L.): Op. cit.
139. Cvijic (Jovan): Op. cit, pag. 401.
140. Citat de Benedetto de **Luca** în *„Gli Aromeni,"* pag. 24.
141. Cvijic (Jovan): Op. cit, pag. 390.
142. Kekaumenos a numit pe celnici „pocriti toun vlahon," conducători ai vlahilor şi traduce „celnic" prin „statigos" adică general. Jirecek îl identifică cu „Comes platinus." **Heuzey** îi atribuie valoarea unui „scouteris" ofițer al palatului sau „ecuyer," la bizantini. Pentru amănunte *a se vedea* A. **Hâciu,** op. cit. pag. 284.
143. Niox (General): *Geographie Militaire. Les Pays Balkaniques.* (1915). Paris. Pag. 18-19.

COLOFON

Autorul lucrării	**CONSTANTIN PAPANACE**
Titlul lucrării	**FERMENTUL AROMÂN ÎN SUD-ESTUL EUROPEAN**
Variantă digitalizată de	**Editura Predania/** CP 67, OP 13, București **www.predania.ro** **tehnoredactor/ Remus Brihac** **concept grafic/ Atelieruldegrafica.ro**

PREDANIA

PROIECT AVDHELA
BIBLIOTECA CULTURII AROMÂNE
www.proiectavdhela.ro